

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 99

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Клименко Олена Юріївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Стадник Альона Георгіївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Київ); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 2 від 27 вересня 2023 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250–300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

В. А. Балійчук

ФЕНОМЕН СОЛІДАРИЗМУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ.....8

Д. Г. Денисенко

ЦІННІСНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
АКАДЕМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....17

Yu. V. Romanenko

THE USA AND UKRAINE: THE EXPERIENCE
OF FORMING A SET OF VALUE IDENTITIES.
PART 2. WORLDVIEW-PHILOSOPHICAL,
IDEOLOGICAL AND SOCIO-MORAL IDENTITIES..... 27

О. Ф. Стаднік

ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО
КОНТРОЛЮ ОБРАЗУ ІДЕАЛЬНОГО ТІЛА
В РІЗНИХ КУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩАХ..... 44

А. Ю. Тащенко, В. В. Чепак, Ю. А. Панасенко

РЕТРОСПЕКТИВНЕ (ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ НА ЧАСІ:
АНАЛІЗ ДЕКЛАРОВАНОЇ КАРАНТИННОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІД ЧАС COVID-19.....59

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

І. С. Нечитайло, О. В. Борюшкіна

ПІДВИЩЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ
ТА СОЦІАЛЬНА КАПІТАЛІЗАЦІЯ:
ОБГРУНТУВАННЯ ВЗАЄМООБУМОВЛЕНостІ
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ)...78

Ф. С. Хрустальов, М. С. Хрустальова
СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЖІНОК В УМОВАХ ВІЙНИ.....91

CONTENTS

CURRENT PROBLEMS OF SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Baliychuk V. A.

PHENOMENON OF SOLIDARISM
IN MODERN UKRAINIAN SCIENCE.....8

Denysenko D. H.

THE VALUE SYSTEM OF UKRAINIAN SOCIETY:
ACADEMIC RESEARCH17

Romanenko Yu. V.

THE USA AND UKRAINE: THE EXPERIENCE
OF FORMING A SET OF VALUE IDENTITIES.
PART 2. WORLDVIEW-PHILOSOPHICAL,
IDEOLOGICAL AND SOCIO-MORAL IDENTITIES..... 27

Stadnik O. F.

FACTORS AND MECHANISMS OF SOCIO-CULTURAL
CONTROL OF THE IDEAL BODY IMAGE IN DIFFERENT
CULTURAL ENVIRONMENTS.....44

Tashchenko A. Yu., Chepak V. V., Panasenko Yu. A.

RETROSPECTIVE (RE)CONCEPTION IN TIME:
ANALYSIS OF DECLARED QUARANTINE BEHAVIOR
DURING COVID-19.....59

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Nechitailo I. S., Boriushkina O. V.

INCREASE OF CIVIC ACTIVITY
AND SOCIAL CAPITALIZATION: JUSTIFICATION
OF THE INTERDEPENDENCE (ON THE EXAMPLE
OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONDITIONS
OF A RUSSIA'S FULL-SCALE INVASION)78

Khrustalov F. S., Khrustalova M. S.
SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS
OF EMPLOYMENT OF WOMEN IN THE CONDITIONS
OF WAR..... 91

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.1>

В. А. БАЛІЙЧУК

аспірант кафедри соціології, соціальної роботи,
публічного управління та адміністрування
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ФЕНОМЕН СОЛІДАРИЗМУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

В статті проаналізовано феномен солідаризму в сучасній українській науці. Виявлено, що більшість дослідників розглядають явище солідаризму у політичному контексті. Звертаючись до політичних доктрин, науковці вбачають у солідаризмі «серединний шлях» між тоталітаризмом та лібералізмом, оскільки жодна із цих моделей у своїй радикальності не здатна стимулювати розвиток політично і соціально здорового суспільства. Такі дослідники як О. Шморгун та Е. Заграва розглядають солідаризм, порівнюючи його із комунізмом та лібералізмом, і наголошуючи на тому, що саме солідаризм може стати для України тим унікальним шляхом, що дозволить суспільству і політичній системі оптимально розвиватись.

Виокремлено прихильників філософської перспективи аналізу явища солідаризму. До їхнього числа відносяться Т. Метельова та Ю. Кальниш. Т. Метельова розглядає солідаризм у розрізі онтологічної проблематики, наполягаючи на тому, що схильність до солідаризму перекликається з основними ідеями української філософської думки і загалом є притаманною нашому народу. Ю. Кальниш розглядає солідаризм у нерозривному зв'язку із таким явищем, як соборність, також підкреслюючи філософський аспект погляду на даний феномен.

Провівши ґрунтовне дослідження, ми дійшли висновку, що солідаризм переважно розглядається науковцями як домінуюча стратегія розвитку українського суспільства. Основним аспектом, який виділяють дослідники явища солідаризму є державотворчий та політичний аспекти, оскільки явище солідаризму розглядається у тісному зв'язку із політичними процесами в Україні, а також – як третій шлях між комунізмом та лібералізмом.

Ключові слова: солідаризм, солідарність, соціальні дії, українське суспільство.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Проблематика соціальних дій в процесі ведення повномасштабної війни Росії проти України займає центральне місце в сучасному цивілізованому суспільстві. Науковці різних напрямів дослідження намагались виокремити підходи до розуміння феномену соціальних дій суспільства, описати закономірності та методології. З огляду саме на соціологічну науку вчені виокремлювали поняття «солідарність», яке посідає важливе місце в масштабних процесах становлення та трансформації українського суспільства.

Зазначене поняття знайшло широке використання у французькій соціологічній літературі як один із інваріантних історичних принципів інтеграції людей. Необхідність спільних дій, узгодженого розв'язання гострих проблем, подолання кризових ситуацій надає солідаризму вселюдської цінності. Згідно з О.Контом, людина від природи наділена «соціальним» інстинктом, який, втілюючись у промислову діяльність, торгівлю, армію, інші суспільні інститути, забезпечує міцні соціальні зв'язки. На його думку, розрізняють два основні типи солідаризму – механічний і органічний, які Е.Дюркгейм розглядав як її вищу універсальну соціальну цінність і провідний моральний принцип. Німецький соціолог Ф.Тенніс вбачав у феномені «солідаризму» сутність соціального – «взаємоутвердження» людини завдяки волі, яка спричиняє їх об'єднання, у певні спільноти. М.Грушевський відмічав, що вся сучасна культура зростала на ґрунті солідаризму, на основі її принципів співжиття і співробітництва людство в своїй історії долало расові, релігійні, кастові бар'єри, географічні, економічні, культурні відмінності [1, с. 133–134].

Феномен «солідаризм» важливий для українського суспільства з огляду на шлях трансформацій, який проходить наша країна. Як зазначає український соціолог Н. Соболева, прикладом колективної солідаризації та мобілізації різних соціальних груп в Україні є три події, що дістали назву «майдан»: Помаранчева революція, Євромайдан та (менш масштабний) Підприємницький / Податковий майдан осені 2010 року. Останній, учасниками якого були переважно дрібні та середні підприємці, за своїми цілями є явним прикладом захисту класових інтересів (де протилежною стороною була держава в особі уряду). А от головним змістом Помаранчевої революції та Євромайдану вважають не класовий конфлікт (оскільки представники робітничого та середнього класів і навіть класів великих та середніх власників виступали в них союзниками), а відстоювання демократичних свобод, насамперед права вільного політичного та цивілізаційного вибору. Проте очевидним є й соціально-економічний контекст цих протестних подій (адже серед вимог були гарантії рівних економічних прав, ринкових реформ, гідної оплати праці), а класовий склад учасників може бути непрямою ознакою того, що інтереси певних класів упосліджуються [12].

Термін «солідарність» має доволі тривалу історію досліджень у працях як українських, так і закордонних вчених, розроблено низку емпіричних досліджень в царині класичної соціологічної теорії. Проте, сучасний стан українського суспільства, яке знаходиться в процесі ведення повномасштабної війни вимагає по-новому розглянути проблематику солідарності, тим самим надати їй рис актуальності серед громадськості, науковців та політичних діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Потрібно відзначити доробок, що вже накопичений з проблематики солідаризму в сучасному суспільстві. Зміст та причини солідаризму розглядали такі зарубіжні вчені Л. Дюгі, Е. Дюркгейм, Ш. Жід, П. Барт, Л. Візе, Ф. Тьонніс, Г. Пеш, Л. Буржуа та ін.

Водночас, склалась стала тенденція до розмежування термінів «солідаризм» та «солідарність», щодо першого, то дослідники сходяться на тому, що це є певні соціальні зв'язки в середині суспільства, які базуються на спільних інтересах та моральних принципах. Щодо солідарності, то вчені зазначають, що це стала закономірність розвитку сучасного суспільства (В. Вернадський, М. Грушевський, О. Конт, Р. Рорті, А. Швейцер).

Також, низку проблем з питань солідаризму досліджували О. Бойдуник, М. Сціборський, В. Данилів. Незважаючи на те, що у світовій соціології вже визначено певні підходи до розкриття суті солідаризму, проблемна ситуація, яка пов'язана з військовим станом на території України та певними трансформаціями українського суспільства, потребує наукового осмислення, що і зумовило вибір даної теми дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – проаналізувати стан та перспективи розвитку феномену солідаризму в сучасній українській науці.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Протягом останніх тридцяти років феномен солідаризму досліджувався у царині української соціології, філософії та політології, оскільки із набуттям незалежності виникла потреба в розробці стратегій розвитку і трансформації українського суспільства.

Низка дослідників розглядає солідаризм як одну із провідних стратегій розвитку українського суспільства. Так, наприклад, в монографії за редакцією А.І. Кудряченко зазначає що на початку XXI ст. були спроби імплементації ідеології солідаризму вже на рівні партійних програм, проте успіху даний підхід не мав [7, с. 395]. Цим обумовлена зацікавленість українських науковців у даній проблематиці і спробах обґрунтувати можливість імплементації солідаризму у якості основної теоретичної доктрини на теренах нашої країни. У світлі подій минулого року, а саме – широкомасштабного воєнного вторгнення російських

військ на територію України, солідаризм проявився як фундаментальний принцип, який притаманний українському суспільству, обумовивши здатність громадян нашої держави швидко консолідуватись задля мінімізації руйнівних наслідків повномасштабної війни. Разом із тим, дослідження даного феномену у царині української академічної сфери є, переважно, довоєнними, і не враховують сучасний контекст (тобто, не охоплюють саме переломний момент 2022 р.).

Останнє дослідження, проводилось Інститутом соціології НАН України у 2020 р. У своїй роботі С. Макеєв «Варіативна модальність статусного самовизначення» зауважує що, У 2015 році порівняно з 2013 роком зменшилася частка громадян на перших трьох щаблях і збільшилася сумарно на четвертій та п'ятій: з 37% до 45%. Це відбулося через те, що власна гідність і гідність країни, пробуджена повага до себе послабили силу економічного чинника при визначенні індивідуального статусу респондентів у суспільстві. Такий вплив відчувався ще у 2017 році, підтверджуючи наше припущення щодо домінування відчуття солідарності та гідності над економічною прозою життя в екстраординарних умовах [12].

Саме тому, для початку треба зазначити, що частина науковців присвячує свої праці тлумаченню поняття «солідаризм» і розглядає його розвиток в історичній перспективі, наголошуючи на його взаємозв'язку із політичними та юридичними процесами всередині держави. Інакше кажучи, у подібних роботах можна знайти базову інформацію про сам феномен, який нас цікавить, і витлумачити його сутність. До таких досліджень можна віднести роботи, які написані І. Салтовським [10], Т. Метельовою [8], К. Урсуленко [14], Л. Кочубей [6] та В. Даниловим [2].

Проаналізувавши дану проблематику, можна побачити, що більшість із них були написані у довоєнний період, а отже вони не відображають тих трансформаційних процесів, що зазнала Україна. До того ж, переважна частина дослідників виокремлює саме політичний або економічний аспекти даної проблематики, у той час, як нас більше цікавить аксіологічний вимір. Тому, зупинимо свою увагу на основних аспектах, яким приділяють увагу саме українські дослідники феномену солідаризму.

О. Шевченко у своїй дисертаційній роботі «Концепція солідаризму: історія, теорія та практика впровадження в Україні» вбачає у солідаризмі найперспективнішу концепцію розвитку українського суспільства та наголошує на необхідності практичної реалізації даної моделі після реформування суспільних та державних інститутів. М. Міщенко [9], наступною спробою, розглядає солідаризм як діалектичне явище, що базується на перманентній кореляції понять «індивідуального» та «колективного» і пропонує конкретні стратегії з імплементації базових принципів солідаризму в українське суспільство, як на рівні держави, так і на рівні громадянського суспільства. Дані дослідження

носять переважно стратегічно-прогностичний характер, оскільки вони розглядають солідаризм, здебільшого, як перспективу розвитку українського суспільства та держави. У подібних роботах солідарність в українському суспільстві виступає компонентом, яка тільки знаходиться на стадії формування і наразі не викристалізувалась остаточно (проте залишається найперспективнішою стратегією його розвитку).

Переважна частина науковців виділяє у своїх роботах проблему формування громадянського суспільства України у контексті питання солідаризму. Дана проблема носить політичний характер і розглядається у розрізі трансформації політичної культури нашої держави. Так, наприклад, Г. Зеленько [4] досліджує проблему формування громадянського суспільства в Україні, порівнюючи досвід української і польської держави. О. Шевченко [15] наголошує на взаємозв'язку явища солідаризму і громадянського суспільства, як і на необхідності вдосконалення останнього, щоб уможливити існування солідаризму як провідного концептуального чинника українського суспільства. Л. Кочубей [6] також наполягає на нерозривності цих двох феноменів, підкреслюючи актуальність явища солідаризму для сучасної України.

Також варто наголосити на тому, що більшість дослідників розглядають явище солідаризму у політичному контексті. Звертаючись до політичних доктрин, науковці вбачають у солідаризмі «серединний шлях» між тоталітаризмом та лібералізмом, оскільки жодна із цих моделей у своїй радикальності не здатна стимулювати розвиток політично і соціально здорового суспільства. Такі дослідники як О. Шморгун [17] та Е. Заграва [3] розглядають солідаризм, порівнюючи його із комунізмом та лібералізмом, і наголошуючи на тому, що саме солідаризм може стати для України тим унікальним шляхом, що дозволить суспільству і політичній системі оптимально розвиватись. При цьому, Е. Заграва робить акцент на політичному аспекті даного явища, а О. Шморгун – саме на економічному, пропонуючи корпоративно-солідаристську модель економіки, як альтернативу наявним моделям [17, с. 211]. Про солідаризм як про серединний шлях також говорить Т. Метельова, розглядаючи спроби насадження певних елементів солідаризму через програми політичних партій, втім, безуспішні [8, с. 214–215]. В. Воронкова [1] наголошує на необхідності розглядати солідаризм у політичній площині, досліджуючи моделі соціальної держави, різноманітні моделі солідаризму (соціал-демократична, ліберальна, корпоративна, рудиментарна), моделі ринкової економіки та питання перейняття досвіду передових європейських країн у сферах політичних та економічних взаємозв'язків. Про приклади розвитку інших країн також говорить у своїй статті Л. Кочубей [6], аналізуючи досвід провідних європейських держав у пошуках найбільш актуальної стратегії розвитку України.

Необхідно виокремити і прихильників філософської перспективи аналізу явища солідаризму. До їхнього числа відносяться Т. Метельова

[8] та Ю. Кальниш [5]. Т. Метельова розглядає солідаризм у розрізі онтологічної проблематики, наполягаючи на тому, що схильність до солідаризму перекликається з основними ідеями української філософської думки і загалом є притаманною нашому народу [8, с. 215]. Ю. Кальниш розглядає солідаризм у нерозривному зв'язку із таким явищем, як соборність, також підкреслюючи філософський аспект погляду на даний феномен [5, с. 16]. Загалом, науковець вбачає у солідаризмі повагу до національної ідентичності та відношенні інших націй до національної соборності певної держави. Також можна зазначити О. Шморгуна [16], який у своїй роботі обґрунтовує органічність солідаризму для України, наголошуючи на національно-духовних засадах, притаманних нашому суспільству, які корелюють із даним феноменом.

Нарешті, серед праць, присвячених феномену солідаризму в Україні, є такі, що пропонують практичні методи дослідження даного явища у нашому суспільстві. Так, наприклад, К. Урсуленко [13] у своїй статті виділяє основні механізми, за допомогою яких соціологи можуть визначити рівень солідарності у різних аспектах соціального та політичного життя громадян України, і, як результат, прогнозувати подальші перспективи розвитку українського суспільства. В аналітичній доповіді «Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення» за редакцією О. Майбороди [11], наводяться фактичні дані дослідження феномену солідаризму, які вказують на поточний стан даного явища в українському суспільстві. Подібні роботи мають прикладне значення в контексті нашого дослідження, оскільки формують основні критерії, які дозволяють у подальшому фіксувати трансформаційні процеси, пов'язані із явищем солідаризму в Україні.

У багатьох схожих дослідженнях автори наголошують на наявності деякого протистояння, протиставлення, конфлікту, який відіграє інтегруювальну роль стосовно солідарних груп. Наприклад, С. Барсукова вивчає групову солідарність, виходячи з того, що вона виникає у поєднанні чотирьох компонентів: 1) життєві обставини групи усвідомлюються як несприятливі; 2) характер негараздів оголошують універсальним для неї; 3) знаходять «винуватих» у складній ситуації; 4) ситуація оформлюється певною риторикою, дістає публічну інтерпретацію, усталену дискусійну форму. Елемент зовнішньої інтеграційної сили працює і на рівні великих соціальних спільнот. Історії відомо ба га то прикладів, коли «маленьку війну» керівники державвикористовували для подолання внутрішніх розбіжностей і суперечностей у суспільстві [14, с. 129].

Розглянутий нами теоретичний аспект концепції солідаризму дає можливість виокремити певні ризики, якій він несе у собі. Ризики виступають інтегральним показником, який налічує у собі певні стратегії реалізації рішень та їх наслідки. Ризикована ситуація включає в себе два ключових компоненти: об'єктивний (відображає невизначеність в певному середовищі) та суб'єктивний (визначає готовність

індивіда приймати відповідні рішення з огляду на невизначеність). Взагалі, поняття «ризик», який ми розглядаємо з точки зору концепції солідаризму відображує стійку рису сучасного суспільства, в якому стало зафіксуватися небезпека та ненадійність існування суспільства (особливо українського суспільства під час повномасштабної війни Росії проти України).

Зокрема, конфлікти з точки зору солідаризму, можуть як об'єднувати так і роз'єднувати суспільства. Як зауважує Н. Соболева у своєму дослідженні: «ми розглядаємо соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей, осмислене активне ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, що дотримуються відповідної позиції і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність. Зважаючи на дуальну природу соціальної солідарності, люди об'єднуються як на ґрунті «за» щось/когось (прикладом чого може бути об'єднання на основі переживання родинних та товариських почуттів – 30,4% респондентів), так і «проти» когось/чогоось. В нашому дослідженні таким об'єднуючим фактором виступила невдоволеність владою, яка забезпечила солідаризацію третини опитаних (32,3%)» [12].

Тому ризик може розглядатися як наслідок людської діяльності, з однієї сторони, як атрибут чи результат процесу, який приводиться в дію людською діяльністю, а з іншої сторони, як результат діяльності вибору людини. Тому у зв'язку з тим, що ми живемо в умовах «суспільства ризику», необхідно виділити чотири основних сфер в управлінні ризиком: 1) сприйняття і ідентифікація ризику; 2) аналіз і оцінка ризику; 3) прийняття рішень в умовах суспільства ризику; 4) управління сучасними ризиками. Тому солідаристське суспільство може бути сформованим в умовах боротьби проти різного роду ризиків [1, с. 139].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Проаналізувавши літературу, представлену українськими дослідниками, були зроблені наступні висновки. По-перше, більша частина даних досліджень були проведені до 2014 року і носять, здебільшого, або історичний або прогностичний характер. Солідаризм переважно розглядається як домінантна стратегія розвитку українського суспільства. Основним аспектом, який виділяють дослідники явища солідаризму є державотворчий та політичний аспекти, оскільки явище солідаризму розглядається у тісному зв'язку із політичними процесами в Україні, а також – як третій шлях між комунізмом та лібералізмом.

Деякі науковці виокремлюють і філософський аспект даного явища, обґрунтовуючи з його допомогою притаманність українському суспільству ідеї солідаризму. В той же час, роботи, із яких можна виокремити певні прикладні елементи аналізу даного феномену були

написані до 2014 року, і наявна у них інформація, хоча і може використовуватись у якості відправної точки для нашого дослідження, все ж потребує вдосконалення, відповідно до нинішньої соціально-політичної ситуації.

Таким чином, основні прогалини у дослідженні явища солідаризму в українському академічному просторі вбачаються нам у домінуванні політичного аспекту у погляді на зазначене явище, а також у малій кількості актуальних досліджень солідаризму, зважаючи на період, у який ці роботи були написані.

Список використаної літератури

1. Воронкова В. Г. Формування концепції солідаризму в контексті соціологічного аналізу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2007. № 31. С. 132–144.
2. Данилів В. Ю. Солідарність і солідаризм. Київ : Видавничий дім «KM Academia», 2000. 152 с.
3. Заграва. Е. Сучасність і солідаризм. URL: <http://exlibris.org.ua/zahrava/solidarizm.html> (копія з екрану 11.05.2023)
4. Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України : монографія. Київ : «Критика», 2003. 215 с.
5. Кальниш Ю. Г. Розвиток теорії суспільної солідарності в сучасній політичній доктрині української соборності. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія : Політичні науки*. 2016. № 1. С. 12–18.
6. Кочубей Л. О. Технології формування солідаризму у громадській думці: світовий досвід для України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2012. № 6. С. 366–381.
7. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку : кол. монографія / за заг. ред. А. І. Кудряченко. Київ : Інститут європейських досліджень НАН України. Університет «Україна», 2010. 405 с.
8. Метельова Т. О. Ідеологія солідаризму: реанімація пройденого чи спроба «імплементації» європейських цінностей в український ґрунт. Сучасна українська політика. *Спецвипуск : Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів*. Київ : Фенікс. 2011. С. 203–218.
9. Міщенко М. А. Формування соціальної солідарності як розвиток гармонійних суспільних відносин в Україні. *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. № 33. С. 265–273.
10. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) : монографія. Київ : Парапан, 2002. 396 с.
11. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ, 2012. 64 с.
12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Випуск 8(22) / за ред. В. Ворона. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 715 с.

13. Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 3. С. 126–137.

14. Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 1. С. 138–157.

15. Шевченко О. С. Концепція солідаризму: історія, теорія та практика впровадження в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 Київ, 2019. 263 с.

16. Шморгун О. О. Інтелектуальні корені українського солідаризму. *Перехід-IV*. 2002. № 9. С. 48–56.

17. Шморгун О. О. Концептуальні проблеми розвитку України: європейський та загальноцивілізаційний виміри. Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку : кол. монографія. 2010. С. 205–221.

Baliychuk V. A. Phenomenon of solidarity in modern Ukrainian science

The article analyzes the phenomenon of solidarity in modern Ukrainian science. It was found that most researchers consider the phenomenon of solidarity in a political context. Turning to political doctrines, scientists see in solidarity a «middle way» between totalitarianism and liberalism, since none of these models in their radicalness is capable of stimulating the development of a politically and socially healthy society. Such researchers as O. Shmorgun and E. Zaglava consider solidarity, comparing it with communism and liberalism, and emphasizing that it is solidarity that can become for Ukraine the unique path that will allow society and the political system to develop optimally.

Supporters of the philosophical perspective of the analysis of the phenomenon of solidarity are singled out. Among them are T. Metelova and Yu. Kalnysh. T. Metelova examines solidarity in terms of ontological issues, insisting that the inclination to solidarity echoes the main ideas of Ukrainian philosophical thought and is generally inherent to our people. Yu. Kalnysh considers solidarity in an inextricable connection with such a phenomenon as cathedralism, also emphasizing the philosophical aspect of the view on this phenomenon.

After conducting a thorough research, we came to the conclusion that solidarity is mainly considered by scientists as a dominant strategy for the development of Ukrainian society. The main aspect highlighted by the researchers of the phenomenon of solidarity is the state-building and political aspect, since the phenomenon of solidarity is considered in close connection with political processes in Ukraine, and also as a third way between communism and liberalism.

Key words: *solidarity, solidarity, social actions, Ukrainian society.*

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.2>

Д. Г. ДЕНИСЕНКО

аспірант кафедри соціології, соціальної роботи,
публічного управління та адміністрування
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ЦІННІСНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: АКАДЕМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті проаналізовано термінологічний ряд системи ціннісних орієнтирів. Виокремлено декілька підходів, а саме: О. Радченко розглядає основні цінності українського народу саме у контексті політичної сфери, підкреслюючи такі важливі ціннісні аспекти, як «прагнення до волі, самоорганізація влади, національна самосвідомість, патріотизм, громадське служіння («спільне благо»), справедливість, політичні свободи, ідеї національного визволення»; В. Горбатенко у своєму дослідженні відстоює ідею, що наразі Україна переживає кризу відчуження від майбутнього, тому вона має акумулювати політичні і громадські сили для побудови нової аксіологічної парадигми; М. Михальченко говорить про проблему аксіології радянського суспільства на прикладі використання Другої світової війни для формування ціннісних орієнтирів та ін.

Проаналізовано результати дослідження «Аксіомоніторинг», яке проводили починаючи з 1991 р. по 2020 р. в Інституті соціології НАН України у відділі соціології культури та масової комунікації, та зроблені наступні узагальнення: якщо говорити про сучасні цінності, якими суспільство апелює на тлі трансформаційного процесу нашої держави в період військового стану, який активно розпочався з 2014 р., то можна зазначити 4 групи ціннісних орієнтирів (А. Ручка): безпека (міцне здоров'я, сім'я, матеріальне благополуччя та ін.), соціальний комфорт (забезпечення комфорту життя в широкому розумінні цього терміну), самореалізація (високий соціальний статус, цікава робота, визнання та ін.) та демократія (незалежність, розвиток, свобода слова, свобода вибору та ін.).

Визначено, що основна прогалина в українському аксіологічному дискурсі полягає у певній відсутності комплексних робіт, присвячених проблематиці цінностей в українському суспільстві, написаних після початку війни із Росією, оскільки саме ця подія у 2014 році, а потім – у лютому 2022 року, запустила масштабний трансформаційний процес, що охопив всю країну, що зумовлює поштовх до подальших досліджень з даної проблематики.

Ключові слова: цінності, ціннісна система, ціннісні орієнтації, українське суспільство, трансформації.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Система ціннісних орієнтацій певного суспільства характеризує становлення та функціонування загальнонаціональних цілей та методів їх досягнення. У всіх суспільствах світу процеси трансформацій у бік розвитку зумовлюють певну протидію вже існуючих ціннісних систем з новими. Особливо, коли мова йде про суспільства, які знаходяться в стадії перетворення (наприклад, українське суспільство в процесі ведення повномасштабної війни Росії проти України з 24 лютого 2022 р.), ці процеси як правило супроводжуються кардинальними змінами у масовій свідомості громадськості та як слідство зміною вектору ціннісних орієнтирів цього суспільства.

Саме з початком повномасштабної війни на території України, яка зумовила вимушену трансформацію ціннісної системи українців та зміну вектору самої держави (який офіційно вже задекларовано), значно підвищилося актуальність цього питання на сьогодні. Так, наприклад, за результатами дослідження Соціологічної групи рейтинг, вступ до Євросоюзу на сьогодні підтримують 68%, не підтримують – 24%. Як і щодо НАТО, рівень підтримки вступу до ЄС за останні два місяці зріс і досяг найвищого за історію досліджень з 2013 року показника [6]. З аналізу результатів довоєнних досліджень, які проводились в Україні з 1991 р., можна зауважити, що це найвищий показник підтримки вступу України до НАТО, що і показує нам стрімку зміну ціннісної системи українців.

Стрімкий розвиток українського суспільства, їх соціальних інститутів та відносин в середині держави виступає як період трансформаційних змін, пошук власного шляху після розпаду СРСР та зміни ціннісних орієнтирів в цілому. У дослідженнях, які проводились починаючи з обрання незалежності України науковці звертали увагу на факт перейняття від радянського минулого саме культурного спадку, ідеологічних стереотипів та ціннісних орієнтирів з ігноруванням власного національного здобутку. На тлі цього набирає актуальності тематика саме ціннісних орієнтацій сучасної України, в Європі з'являються наукові видання ряду ціннісних питань (наприклад, у Польщі – *Kultura i wartości*, Німеччині – *Wissenwert* та ін.). Про важливість питання ціннісної проблематики в світі свідчить заснування Всесвітнього дня цінностей (на сьогоднішній день до цієї ініціативи доєдналися вже 91 країна).

Проте, не зважаючи на актуальність даної теми дослідження, як зазначає український соціолог А. Ручка: «на телебаченні, радіо, в Інтернеті, пресі, повсякденному людському житті скрізь поширені розмови про глобальну кризу цінностей, ціннісний хаос, девальвацію цінностей. У науковому дискурсі теж відмічається, що ціннісна проблематика нині вкрай загострилась у світі. Це викликано різноманітними об'єктивними кризами, небезпеками, ризиками – економічними,

політичними, технологічними, екологічними. Наслідком зазначених явищ є глобальне поширення невизначеності, невпевненості, розгубленості» [15]. Зокрема, саме це протиріччя і зумовлює актуальність нашого дослідження проблематики системи ціннісних орієнтацій, їх трансформації та перспективи розвитку, як в українському суспільстві, та і у всьому цивілізаційному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика системи цінностей як загальнолюдських, так і політичних, соціальних, економічних цінностей зокрема, є предметом наукового пізнання таких зарубіжних і вітчизняних науковців, як Ю. Габермас, Е. Гідденс, Г. Деланті, Р. Мейн, Д. Робертс, Н. Амелченко, М. Руднев, М. Карват, В. Мілановський, В. Вовк, В. Денисенко, В. Климончук, А. Колодій, І. Кучеренко, Н. Лютко, О. Рижко, Ф. Семенченко, Ю. Щербакова та ін.

Представники сучасної української філософської думки (О. Радченко та І. Жеребятнікова) різнобічно досліджують інформацію з аксіологічної проблематики системи ціннісних орієнтацій. Вагомий внесок у розроблення теорії цінностей, її класифікації зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В. Козаков, В. Горбатенко, М. Михальченко, Ю. Шайгородський, Р. Шухевича, А. Ручка, О. Балакірева та ін. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання формування ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства в період трансформаційних змін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) – проаналізувати стан та перспективи ціннісної системи українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Українське суспільство знаходиться у стані перманентної трансформації, і ці процеси стають більш глибокими і помітними на тлі масштабних суспільно-політичних змін. У цьому контексті досить потужним каталізатором виступає Російсько-українська війна, апогеєм якої став початок повномасштабного вторгнення російської армії на територію України. Дані події спонукали українців до глобальної переоцінки цінностей, напряму пов'язаної із крахом орієнтирів і переосмисленням картини світу, у якому більше немає звичних нам статичних величин.

Аби зрозуміти, які ціннісні орієнтири наразі є визначальними у нашому суспільстві, потрібно оцінити вже наявні роботи в царині української академічної сфери, які стосуються даної проблематики. В ході дослідження публікацій, були зроблені акценти стосовно того, що найбільш значущі роботи розглядають аксіологію у політичному контексті, наголошуючи на постійних змінах політичного середовища України і пов'язану із цим ціннісну проблематику, а також досліджують проблеми пов'язані із сепарацією українського середовища від Радянського союзу після набуття Україною незалежності. Окрім цього, дослідники багато пишуть про загальні теоретичні аспекти

аксіологічної проблематики, надають конкретні дані із досліджень ціннісних орієнтирів в Україні у різні періоди часу, і, нарешті, розглядають європейські ціннісні орієнтири, оскільки Україна наразі задекларувала своє бажання стати частиною європейської спільноти.

За результатами досліджень українського соціолога О. Балакіревої, зазначено, що аналіз трансформації ціннісних орієнтацій за роки незалежності є важливими для усвідомлення наявної ситуації в українському суспільстві, побудови прогнозних сценаріїв, визначення орієнтирів формування культури, духовності, інноваційного потенціалу нового покоління, інформаційно-освітніх програм тощо. Система цінностей є важливою і для виховання нових поколінь, і для розвитку особистості, і з точки зору формування конкурентоспроможної робочої сили, і для напрацювання морально-етичних засад менеджерів, окремих підприємств, територіальних громад, і для розвитку демократії та громадянського суспільства [1].

Для більш детального розуміння об'єкту дослідження, розглянемо роботи дослідників, які окреслюють теоретичну базу питання, що нас цікавить, надаючи загальну інформацію з аксіологічної проблематики. До них відносяться О. Радченко [14] та І. Жеребятнікова [8], які у своїх працях окреслюють особливості та етапи розвитку аксіологічної проблематики у контексті світової академічної спільноти. При цьому у роботі О. Радченка багато уваги приділяється проблемі цінностей у контексті державотворчих процесів, а І. Жеребятнікова приділяє увагу загальному аналізу аксіологічного дискурсу.

Найвизначнішою категорією досліджень є ті, у яких ціннісний аспект українського суспільства корелює із політичною ситуацією. Інакше кажучи, автори, які відносяться до цього підходу, підкреслюють кореляційні процеси між політичною і аксіологічною сферами в Україні. Так, наприклад, О. Радченко розглядає основні цінності українського народу саме у контексті політичної сфери, підкреслюючи такі важливі ціннісні аспекти, як «прагнення до волі, самоорганізація влади, національна самосвідомість, патріотизм, громадське служіння («спільне благо»), справедливість, політичні свободи, ідеї національного визволення» [14, с. 81]. В. Козаков [9] у своїй роботі виділяє роль політичної еліти у формуванні ціннісних орієнтирів українського суспільства. Автор наголошує на тому, що задля формування необхідних цінностей у суспільстві, необхідна взаємодія «демократично налаштованої державно-владної еліти і громадянського суспільства» [9, с. 152].

В. Горбатенко у своєму дослідженні відстоює ідею, що наразі Україна переживає кризу відчуження від майбутнього, тому вона має акумулювати політичні і громадські сили для побудови нової аксіологічної парадигми [5, с. 11]. Нарешті, І. Жеребятнікова [7] розглядає питання аксіології у контексті демократизації сучасного українського суспільства. У якості основних ціннісних орієнтирів такого суспільства

вона виділяє «державність, добробут населення, національна безпека, соціальний порядок, законність, рівність, відданість ідеалам свободи, відповідальність перед собою, своєю сім'єю та суспільством, побудова правової держави, громадянський мир» [7, с. 6–7]. Ця категорія науковців підкреслює політичний аспект формування цінностей в Україні і розглядає, якою саме мірою домінуючі політичні сили є залученими у даний процес.

Багато дослідників, розглядаючи українське суспільство через призму аксіологічного дискурсу, беруть до уваги той факт, що наше суспільство є пострадянським. З огляду на це, на формування ціннісних орієнтирів все ще мають вплив радянські наративи, які носили репресивний характер і досі виступають перешкодою для формування демократичних цінностей і свобод в Україні. Серед таких дослідників можна зазначити В. Козакова, який звертається до феномену так званої «радянської людини», основним рисами якої є «нетерпимість, агресивність, претензії на монопольне володіння істиною, опортуністичність» [9, с. 134]. М. Михальченко говорить про проблему аксіології радянського суспільства на прикладі використання Другої світової війни для формування ціннісних орієнтирів [11, с. 306]. Також дослідники підкреслюють трансформаційні процеси, через які проходить Україна у тому числі, наголошуючи, що: «XXI століття докорінно змінило більшу частину загально-цивілізаційних цінностей» [11, с. 16]. У своїй іншій роботі, М. Михальченко ставить питання розколотості українського суспільства у зв'язку із різними цінностями, закладеними у період знаходження України у складі СРСР. Інакше кажучи, наголошує на конфронтації між цінностями радянського суспільства і незалежної України [12, с. 26]. Останній у цій категорії, Ю. Шайгородський, також відзначає кризу цінностей, пов'язану із руйнуванням колишньої ціннісної системи і брак нових орієнтирів [16, с. 116]. Таким чином, важливим фактором для фіксування трансформації цінностей в українському суспільстві є усвідомлення того, що це суспільство є пострадянським, а отже все ще знаходиться під впливом деструктивних радянських наративів.

Дослідники також наводять приклади конкретних цінностей, притаманних українському суспільству у різні періоди часу. Важливо зазначити, що більшість таких робіт була написана у довоєнний період (від обрання незалежності до 2014 року), тому дані, наведені у дослідженнях, можна використовувати для того, щоб дослідити динаміку зміну аксіологічного дискурсу в Україні. Так, О. Радченко розглядає цінності, пов'язані із політичною сферою і виокремлює аксіологічні фактори, які респонденти визначають як об'єднуючі (а отже – найбільш позитивні в контексті формування основних цінностей громадян України). Серед таких факторів респонденти зазначають: реформувану судову систему, зниження податкового тиску на малий та середній бізнес, зняття недоторканості з Президента, народних депутатів

та суддів [14, с. 317]. У той же час, роз'єднуючими факторами виступають: статус української мови, як єдиної державної, визнання Р. Шухевича та УПА героями України, а також формування національної ідентичності на прикладі Крут, Голодомору та інших трагічних подій нашої історії [14, с. 312–313]. Таке дослідження за 2009 рік вказує, що на той період цінності, пов'язані із формуванням національної ідентичності зустрічали великий супротив у значної частини українського населення.

Ю. Борисова [2] у своєму дисертаційному дослідженні 2001 року аналізує цінності, притаманні молоді, виділяючи у якості домінанти фундаментальні загальнолюдські цінності (сім'я, добробут та спілкування), а також модерністські цінності (свобода і незалежність). При цьому дослідниця підкреслює певну політичну інертність української молоді і її небажання приймати участь у політичних процесах країни. Ю. Шайгородський, у свою чергу, аналізує цінності дорослого населення України, і відзначає такі цінності як сім'я, робота і друзі як домінантні, а зацікавленість у релігійних та політичних процесах – як другорядні [17, с. 89]. Загалом, ці дослідження, хоча і є певною мірою застарілими, показують орієнтацію українського суспільства на власний добробут, у той час, як гострі політичні аспекти аксіологічної парадигми розцінювались скоріше негативно.

Вважається, що люди загалом так чи інакше пристосовують свої цінності до певних життєвих обставин двома способами. Відомі дослідники ціннісної проблематики Ш. Шварц і А. Барді визначають їх як механізми компенсації та акліматизації. У повсякденному житті дія механізму компенсації пов'язується з «потребами дефіциту» А. Маслоу. Це означає, що люди у тяжких життєвих умовах звертають увагу передусім на потреби, які недостатньо задовольняються. Тому суб'єктивно цінуються ті предмети, які могли б задовольнити відповідні потреби [15].

Зокрема, також, варто згадати категорію українських дослідників, які зосереджують увагу на європейських цінностях. Специфіка і важливість даних досліджень визначається курсом України на членство у Європейському Союзі, а отже – у необхідності імплементації спільних цінностей. Так, А. Кудряченко, Т. Перга, І. Вігер та В. Вігер досліджують демократичні європейські цінності [10, с. 12], їхню генезу [4, с. 100], а також розглядають конкретні приклади західної аксіологічної системи, як, наприклад, екологічну етику [13, с. 92] та гідну працю [3].

В процесі новітньої історії України людські цінності та смисли підлягали зміні: одні з них набували пріоритетності, ставали провідними у сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навколишнього світу, інші – свою колишню пріоритетність утрачали, ставали менш значущими для людей. Саме з цієї обставиною пов'язаний прояв так званого прерференційного мислення людини. Одним життєвим явищам і подіям

таке мислення віддає перевагу, вважає найважливішими для окремої людини чи для її соціуму, інші тлумачить як малозначущі в обох випадках. На підставі преференційного мислення цінності окремої людини або населення будь-якої країни утворюють певну ціннісну систему, яка за своїм характером може бути індивідуальною чи надіндивідуальною [15].

Зокрема, аналізуючи питання ціннісної системи українського суспільства, можна зазначити, що вони здатні в певній мірі мобілізувати та будувати якісне суспільство, моделювати відносини в середині населення та досягати колективного щасливого життя. І в цьому плані є важливим розуміти потенціал ціннісної системи українського суспільства на сьогоднішній час та його перспективи. Тому, варто зупинитися на дослідженні «Аксиомоніторинг», яке проводили починаючи з 1991 р. по 2020 р. в Інституті соціології НАН України у відділі соціології культури та масової комунікації.

Як зазначають науковці, після проведення ряду досліджень (3 декади) статистично зростає суб'єктивна важливість ціннісних позицій, пов'язаних з державною незалежністю України, демократичним розвитком країни, свободою слова, демократичним контролем рішень владних структур, підприємницькою ініціативою, інтелектуальним розвитком, культурною компетентністю, цікавою роботою, соціальною рівністю, національно-культурним відродженням, участю у релігійному житті, участю у політичному житті [15].

Загалом, дослідження, на якому ми зупинились, проводилось в 3 декади, і автори дійшли наступних висновків. Перша декада – до 2000 року серед українського населення поширювалися орієнтації на матеріалістичні цінності (наголошення на важливості фізичної та економічної безпеки людини). Через масове збіднення такі цінності, які інколи визначаються як «цінності виживання» (Р. Інглгарт). Друга декада – політичні загострення 2004 року, Помаранчеву революцію 2005 року. На тлі саме цих подій другої декади суттєво зріс рейтинг таких ціннісних позицій, як демократичний розвиток країни, державна незалежність України, свобода слова, демократичний контроль рішень владних структур, участь у політичному житті, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність, цікава робота, участь у релігійному житті. Третя декада пов'язується, як відомо, з цілою низкою надзвичайних подій у нашому суспільстві. Євромайдан і Революція Гідності, анексія Криму Росією, воєнні дії на Донбасі (які переросли в повномасштабну війну на території України з 24 лютого 2022 р.) – все це неординарні події у житті країни, що загострили цілу низку проблем у соціумі (політичних, економічних, фінансових, оборонних, соціальних), а також зумовили мобілізацію людського потенціалу [15].

Якщо говорити про сучасні цінності сьогодення, якими суспільство апелює на тлі трансформаційного процесу нашої держави в період військового стану (який активно розпочався з 2014 р.), то можна зазначити 4 групи ціннісних орієнтирів (А. Ручка): безпека (міцне здоров'я,

сім'я, матеріальне благополуччя та ін.), соціальний комфорт (забезпечення комфорту життя в широкому розумінні цього терміну), самореалізація (високий соціальний статус, цікава робота, визнання та ін.) та демократія (незалежність, розвиток, свобода слова, свобода вибору та ін.).

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Підсумовуючи, можна зазначити, що представники аксіологічного дискурсу України займались даною проблематикою переважно до повномасштабної війни Росії проти України, оскільки тоді основним питанням була трансформація українського суспільства після набуття незалежності і відхід від радянської системи цінностей (що і відображено у більшості наукових доробок дослідників).

Також багато дослідників наголошує саме на політизованому характері аксіологічної системи і домінуючій ролі політичних еліт у формуванні ціннісних орієнтирів. Наявні роботи дають уявлення про основні цінності громадян України у перші десятиліття після набуття незалежності, що дозволить у перспективі побачити, якою мірою і як саме трансформувалась аксіологічна парадигма зараз, за часів війни.

Наостанок відзначимо, що основна прогалина в українському аксіологічному дискурсі полягає у певній відсутності комплексних робіт, присвячених проблематиці цінностей в українському суспільстві, написаних після початку війни із Росією, оскільки саме ця подія у 2014 році, а потім – у лютому 2022 року, запустила масштабний трансформаційний процес, що охопив всю країну, що зумовлює поштовх до подальших досліджень з даної проблематики.

Список використаної літератури

1. Балакірева О. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996 – 1999 – 2006 рр. URL: http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/3_evs_wvs_US_2_2008.pdf
2. Борисова Ю. В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз : автореф. дис. ... к. соціол. наук Харків, 2001. 20 с.
3. Вітер В. І. Гідна праця як європейська цінність. *Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація* : збірник наукових праць. за ред. О. В. Зернецької. Київ, 2019. С. 166–171.
4. Вітер І. І. Європейська цивілізація за умов глобалізації: проблеми і перспективи. *Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація* : збірник наукових праць. за ред. О. В. Зернецької. Київ, 2019. С. 98–109.
5. Горбатенко В. Ціннісні аспекти реформування політичної системи України. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3(24). С. 9–12
6. Динаміка зовнішньополітичних орієнтацій (16–17 лютого 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_vneshnepoliticheskikh_orientatsiy_16-17_febralya_2022.html
7. Жеребятнікова І. В. Громадянська культура як ціннісно-нормативна детермінанта формування громадянського. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2013. № 24. С. 68–74.

8. Жеребятнікова І. В. Політична аксіологія: генеза та нові орієнтири дослідження. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія, філософія права, політологія. 2014. № 1(20). С. 218–230.
9. Козаков В. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : монографія. Київ : Видавництво НАДУ, 2007. 284 с.
10. Кудряченко А. І. Європейські демократичні цінності в добу глобалізації. *Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація* : збірник наукових праць / за ред. О. В. Зернецької. Київ, 2019. С. 5–16.
11. Михальченко М. І., Шайгородський Ю. Ж. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 10–20.
12. Михальченко М. І., Горелов М. Є., Гриневич В. А., Ковалевський В. О., Кучеренко І. М., Мандебура-Нога О. С., Шайгородський Ю. Ж., Шевченко О. К. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах : монографія. Київ : ППіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/suspilni_tsinnosti_164.pdf (дата звернення: 24.05.2023).
13. Перга Т. Ю. Екологічні цінності сучасної цивілізації. *Ціннісний вимір розвитку цивілізацій і глобалізація* : збірник наукових праць. за ред. О. В. Зернецької. Київ, 2019. С. 89–97.
14. Радченко, О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія. Харків: Marictr, 2009. 380с. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Radchenko.pdf>
15. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Вип. 8(22) / за ред. В. Ворона. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 715 с.
16. Шайгородський Ю. Ж. Проблема цінностей у контексті сучасності. Український центр політичного менеджменту. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent> (дата звернення: 24.05.2023).
17. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*. 2009. № 3. С. 86–96.

Denysenko D. H. The value system of Ukrainian society: academic research

The article analyzes the terminological series of the value reference system. Several approaches are singled out, namely: O. Radchenko examines the main values of the Ukrainian people in the context of the political sphere, emphasizing such important value aspects as «the desire for freedom, self-organization of power, national self-awareness, patriotism, public service («common good»), justice, political freedoms, ideas of national liberation»; V. Horbatenko in his research defends the idea that Ukraine is currently experiencing a crisis of alienation from the future, so it must accumulate political and public forces to build a new axiological paradigm; M. Mikhalchenko talks about the problem of axiology of Soviet society using the example of the use of the Second World War to form value guidelines.

The study «Axiomonitoring», which was conducted from 1991 to 2020 at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, was analyzed, and the following generalizations were made: if we talk about modern values that society appeals to against the background of the transformation process of our country during the period of martial law, which actively began in 2014, 4 groups of value

orientations can be noted (A. Ruchka): security (good health, family, material well-being, etc.), social comfort (ensuring the comfort of life in the broad sense of this term), self-realization (high social status, interesting work, recognition, etc.) and democracy (independence, development, freedom of speech, freedom of choice, etc.).

It was determined that the main gap in the Ukrainian axiological discourse is a certain lack of comprehensive works devoted to the problems of values in Ukrainian society, written after the start of the war with Russia, since it was this event in 2014, and then in February 2022, that launched a large-scale transformation process, which covered the entire country, which causes an impetus for further research on this issue.

Key words: *values, value system, value orientations, Ukrainian society, transformations.*

UDC 316.356.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.3>

YU. V. ROMANENKO

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Media Communications
and Communication Technologies
Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

**THE USA AND UKRAINE: THE EXPERIENCE
OF FORMING A SET OF VALUE IDENTITIES.
PART 2. WORLDVIEW-PHILOSOPHICAL, IDEOLOGICAL
AND SOCIO-MORAL IDENTITIES**

On the article is achieved the purpose of the article which is to construct a descriptive-analytical characterization of the value identities of Ukraine and the USA, in particular, worldview-philosophical, ideological, and socio-moral ones.

A comparative analysis of the worldview and philosophical identities of Ukraine and the United States gives reasons to characterize the former as two-centered (two-basic) and multi-vector – due to the combination of an ideological philosophy (a mixture of dialectical and historical materialism) with an autochthonous philosophy of existential cardiocentrism (imagocentrism/affectocentrism), which corresponds to vertical cracks between cultural (philosophical and artistic) and political elites and the eclectic combination of pre-modern and post-modern with the peripherality of rationalist and pragmatic versions of philosophizing (it is about both academic philosophy and the so-called life-practical philosophy as part of an everyday worldview in which emotional and evaluative components are intertwined with rational and logical and the former seek to gain the upper hand over the latter). Worldview and philosophical identities in Ukraine in the context of the concept of cultural and social systemology adopted by the author as one of the versions of N. Luman's neofunctionalism [19–20] should be analyzed as a recursion of religious identities, which consist of a ritual (mostly nominal and official-institutional) part, which confronts the autochthonous, mostly displaced, peripheralized and marginalized.

American worldview-philosophical identities (in terms of life-practical philosophy) are mostly pragmatic and oriented toward rationalist empiricism (mainly perceptual). We are talking about the so-called «philosophy of common sense», which has an ethical-pragmatic dominance with a peripheral interest in the abstract-rational component of cognition. In academic philosophy (if you can talk about it as part of the American cultural system) the same pragmatic versions of the philosophy of language, politics and law prevail.

In the ideological identities of Ukraine, there is a recursion of the split between hidden revisionist Marxism (neo-Stalinism), globalist liberalism, and anarchism of everyday political consciousness, the toxic influence of which mix corresponds to the deficit of the state's socio-systemic strategizing and the need to understand the latter

type of society in which it functions. The American type of ideological identities combines a pragmatic orientation with the subordination of ideology as valuable knowledge to economics as empirical knowledge and practices. Eminence of economics over ideology shifts the focus of attention from values to decision-making, which in propaganda discourses reflects the same recursion of Protestant fideism and pragmatism.

Socio-moral identities in Ukraine are a recursion of two basic/split ideological identities in a version of individualistic situationism-relativism. Derivatives of this type of social morality of identity contribute not so much to the preservation of a large community (society), but of small communities and individuals, which in social practices has to be compensated by the strengthening of repressive legal regulation, which will be discussed in the next part of this article. At the same time, such additional regulation does not create a positive effect of increasing the morality of society, but, on the contrary, contributes to the improvement of tools for evading the implementation of moral norms by a number of deviantophilic actors. Socio-moral identities in the USA correspond to ethical conventionalism and group pluralism, which, in the presence of shadow influence groups and advanced lobbying, is balanced by the impossibility of avoiding transparency in American society. Social morality in the USA has a legal significance and undergoes significant legalization, which correlates not only with rigor and pedantism in a number of legal conflicts in connection with the violation of the norms of law on moral grounds, but also with a number of private penitentiary practices (private prisons) , in terms of the number of which the USA occupies one of the leading places in the world.

Key words: value identities of Ukraine, value identities of the USA, worldview-philosophical identities of Ukraine, worldview-philosophical identities of the USA, ideological, and socio-moral identities of Ukraine, ideological, and socio-moral identities of the USA.

This article is a continuation of part 1 of the article with the same title, which was published in the previous issue of this collection in co-authorship with Sviatnenko I.O. Therefore, the introductory and concluding parts, as well as a review of the literary sources of authors who were engaged in solving similar or similar problems, remain the same as in the first part of the article [1–29], with the exception of the added sources of V. Artyukh, V. Dzhehms, by D. Burstin, E. Kahn, H. Commedger and N. Luhmann, which have a reinforcing value for the author's concept [1–2; 5–7; 8; 10].

The purpose of the article is to construct a descriptive-analytical characterization of the value identities of Ukraine and the USA, in particular, worldview-philosophical, ideological, and socio-moral ones.

Worldview and philosophical identities¹.

¹ Jacob Klapwijk believes that the relationship between philosophy and worldview covers five ways of connection between worldview and philosophy:

a) Worldview is opposed to philosophy. In this model of the relationship between worldview and philosophy, according to the author, there is an "inevitable tension between the two poles of the relationship - between theoretical philosophy and existential worldview." The author considers such bipolarity to be natural and necessary and substantiates its connection with the existentialism of Kierkegaard (Af en endund Levendes Papirer, 1838) and Jaspers, Theodor Litt and G. A. van der Waal as their followers.

b) Worldview is the highest decisive point in the development of philosophy. Considering this model, the author notes that, within its framework, worldview is not separated from philosophy,

Worldview and philosophical identities of Ukraine. Atheist propaganda in Soviet Ukraine and the spread of dialectical and historical materialism as an ideologized version of Marxism-Leninism underwent specific processing within the framework of the cultural system and mentality of intellectual elites. Taking into account the primary dispositional fund of the Ukrainian mentality, in which, due to various cultural and historical circumstances, imaginativeness is expressed² and emotionality (corresponding to powerful imagination and suppressed/repressed emotions-affects, in essence – unrealized and undirected passion), worldview-philosophical identity³ emerged as bicentric, combining cardiocentric affectualism/imaginationism and materialistic actionism.

V. Artyukh, commenting on D. Chyzhevskiy's reasoning regarding the national character of Ukrainians, notes that «Chizhevsky himself, speaking of the national worldview, understands it as the intrinsic nature of some features of this worldview of some number of individual consciousnesses. These traits are not something once and for all given; in Serhiy Krymskiy's language, these are certain «presuppositions», «tendencies», «tendencies» [1, p. 122–137].

And Chyzhevskiy, according to V. Artyukh, «with understandable caution refrains from a detailed and complete description of the national

but instead becomes its highest manifestation. In This is explained by the fact that "the purpose of philosophy is to consider the highest questions of meaning and value, and it must deal with them at the level of worldview." Analyzing this model, the author notes its prevalence in Germany among the Baden school of neo-Kantianism (Rickert, Windelband, Wundt).

c) A worldview is a separate formation in relation to philosophy. According to this model, philosophy and worldview, as the author believes, are formed and function separately. Worldview cannot be confused or confused with scientific philosophy, because such a violation destroys its neutrality and non-valuability (Werreihheit). According to the author, "the main exponent of this point of view was Heinrich Rickert after 1920, whose worldview concept became extremely influential in relation to Edmund Husserl and Max Weber and contributed to the spread of the concepts of Weltanschauung (worldview) and weltanschaulich (worldview), which were used, including „Hartmann and Heidegger".

d) Worldview rises above philosophy. According to this model, "philosophy does not produce a worldview," but "instead, it is created by and expresses a worldview." The author connects this model with Dilthey, as well as with K. Mannheim's sociology of knowledge.

e) Worldview equals philosophy. This is a model of complete identification, in which "the worldview is simply reduced to a scientific philosophy, and thereby shares ... traditional claims to rationality and universality." The author refers to the supporters of the identity model of Theodor Gompertz Friedrich Engels, believing that for the latter "dialectical materialism is a truly scientific worldview, and therefore a virtual synonym of the word "philosophy" [Klapwijk Jacob. On Worldviews and Philosophy // "On Worldviews and Philosophy" P.A. Marshall, S. Griffioen & R.J. Mouw (eds.) Stained Glass: Worldviews and Social Science (Lanham: UP of America, 1989), pp. 41–55].

² Imaginativeness is a mental feature of an ethnic community, the content of which is the pronounced role of imagination in culture, society, and mental life of individuals and social groups.

³ Note that here we mean not only and not only (not so much) academic philosophy, which is the subject of special study and mastery, but the so-called life-practical, semi-unconscious-spontaneous form of world perception, worldview and world understanding, which combines fragments-fragments valuable knowledge from different axiospheres, different theories and personal life experience. Such a life-practical philosophy is ethno-mentally conditioned, therefore, the mental features of various ethnic and national communities, including Ukrainians, acquire a pronounced projection in it.

character (worldview) of a Ukrainian. What he defines as the «Ukrainian national type» is correctly called «certain hints» or something that has a «hypothetical» character. Among the typical features of the Ukrainian national character that influenced the formation of the national worldview (recall that Chizhevsky often does not distinguish between the concepts of «national worldview» and «national character»), he includes «emotionalism, sentimentalism, sensitivity and lyricism, which is most evident in the aestheticism of the Ukrainian national life...», «next to these features are individualism and the desire for «freedom» in different understandings of this word...», «next to these two main features is a third – restlessness and mobility, which are more mental than external (this and very positive character traits, such as the ability to accept new things, the tendency to psychological evolution, but also the most negative pages of Ukrainian history – «chastity», the tendency to mutual struggle, to the destruction of one's own and other people's life forms)» [1, p. 122–137].

In the life-practical sense, the specified identity is refracted in the strong influence of imagination and emotions on the reflexive thinking processes of a person, which in the subjective-psychic aspect corresponds to the predominance of subjective-evaluative thinking over analytical-objective thinking. At the same time, both at the personal and at the community level of identity, there is a corresponding development of violent activity, which, however, is mostly based on individual passionarians.

These individual passionarians have to deal with a rather inert mass, each representative of which, however, has elitist ambitions, which reflects the influence on the worldview and philosophical identity of Greco-Byzantine culture with its inherent performativity. The elitist ambitions of ordinary people can be considered one of the signs of worldview and philosophical identity, however, it is worth noting that under the conditions of weakened social institutions, they are implemented mainly as private initiatives with a predominance of informal microgroup (shadow) tools and practices.

Therefore, active passionarians, striving for the realization of their private initiatives and personal benefit, show signs of a materialist-actionist identity. At the same time, the disharmony of the consciousness and practices of these passionaries in their materialistic actionism becomes destructive for community formation, creates an environment of unproductive competition that recurses in the splitting of ideological identities.

Worldview and philosophical identities of the USA. The ideological and philosophical identities of the USA are a recursion of the Puritan tradition and the Americanized vision of the Biblical narrative of the «American Adam» as the first man of the New World. Here an analogy is drawn between God's creation of heaven, earth and man from nothingness, which is likened to the creation of the new world of Jerusalem, which had no prehistory. The American Adam acted as a kind of collective missionary who bore the burden of developing the wilderness, and his worldview revolved around a combination of the religioemes of the Law and his

«patchwork understanding.» Subjective fideism in religion was matched by pragmatism as a philosophy of the dominance of realistic perception and experience of a private person over thinking and theory.

Pragmatism, as a philosophical recursion of effective and working Christianity, pushes back, according to the words of V. James, from «old-fashioned theism with its God – a heavenly monarch, created from a bunch of incomprehensible or meaningless «attributes» [2]... With the help of the Absolute, you cannot enter the world of the concrete reality Based on your understanding of the Absolute, you will not be able to make any concrete conclusion that is significant and important for your life. Of course, the Absolute gives you confidence that everything is fine with Him, with His eternal ways of thinking. But then it leaves you and your ultimate salvation to your own frail powers.

James insists on the contentiousness of contemplative and «theoretical» Christianity, which «...suffers from abstractness, alienation from everything worldly», and precisely because of this it becomes controversial and questionable. «It,» continues James, «is a product of what I have ventured to call a rationalistic temperament.» It neglects the needs of empiricism. In the place of the real world, with its wealth and diversity, it substitutes some pale scheme. It is refined – beautiful, it is noble in the bad sense that being noble means being incapable of menial work» [2].

It is clear that the same dirty work is business, politics, social projects – all that is tangential «to the real world, full of dirt and sweat...» when they talk about some worldview that it is «noble», it is probably as if a presumption against the truth of this teaching, a kind of philosophical disqualification.» Through the mouth of James, the American Adam pronounces his understanding of God, which is foreign to the nobility of the contemplative worldview, and therefore to the worldview-philosophical identity of the contemplative-aesthetic type.

For James, ostensible gentlemanliness is the image of the «prince of darkness,» in contrast to which «the God of heaven and earth – whatever he may be in other respects – at least is not a gentleman.» And since it is so, then the «American Adam» needs the black work of God «...here on earth, in the dust of our human torments...», which is more significant for him than «...his greatness in the heavens...» [2].

American philosophizing revolves around the themes of language and existence (transcendentalism, analytical philosophy – S. Kripke, T. Kuhn), evolution, competition and social competitiveness (social Darwinism – U. Sumner); problems of ethics and law (J. Santayana); affirmation of women's equality (feminism). Common in all directions is the ethical-authority-legal focus of philosophizing based on common sense.

Worldview-philosophical identities in Ukraine correspond to duality and contradictory two-vectority, which is derived from two worldviews and life-practical philosophies: autochthonous cardiocentrism/affectocentrism, which is revealed through the constitution of a picture of the world

dominated by emotional and imaginary contents, hence imaginary-idealized and subjectively – evaluative over the real-objective while weakening the realistic and object-centered component, on the one hand; on the other hand, fragments of the worldview and philosophies of «dialectical and historical materialism» received through the Soviet past by communist ideology, which is reflected in inconsistent pragmatism, contaminated by ideological one-sidedness and disconnected from theoretical thinking. The latter, due to the automatic habit of contamination with ideological components, undergoes a weakening of the generalizing functions. On the other hand, due to the weakening of the generalizing functions of theoretical thinking contaminated with ideological components, empirical (pragmatic, technological) thinking undergoes corresponding inversions due to the appearance of perceptual scotomas⁴.

The worldview and philosophical identities of the United States are partially, in terms of content, oriented towards peripheral (derived from the Anglo-Saxon macro-regional identity) subjective idealism, which undergoes fusion with the religiogemes of the Puritan consciousness and the corresponding religious identities of secularized Judaism and the neo-soteriology/neo-anthropology of the «New Jerusalem» and «American Adam», which corresponds to the reality of the New World, created as a result of the colonization of the Wild West. Pragmatism can be considered the dominant component of the worldview-philosophical identities of the USA as a life philosophy of common sense (common sense), which allows us to reflect on the world structure as a product of construction, in which the fideistically-tinged perceptual-pragmatic component subordinates the objective-objective one, due to which reality is tested by consciousness persons in order to identify «working models».

At the same time, subjective perception and correlative empirical thinking, combined with fideistic components, allows the implementation

⁴ We use this term to denote distortions of perception that are not physiological, but sociocultural in origin. In ophthalmology, scotoma refers to blind spots that form at the junction of the optic nerve with the retina in the absence of light-sensitive cells, which causes a person to lose peripheral visual perception. This understanding of scotoma is ophthalmological-physiological. In our study, we will use this term to denote socio-culturally determined distortions of perception, which may occur due to violations in the work of empirical (technological, pragmatic) thinking due to limitations/violations in the latter function of registration, fixation/saving of factual data in their original form. Such a violation, in our opinion, can occur due to the diffusion and fragmentation of higher value identities, since it is these identities that contribute to the structuring of higher structures of value and theoretical thinking and directing the corresponding logical processes and operations (analysis/synthesis, induction/deduction, classification, etc.). The presence of ideological contaminants in theoretical thinking, on the one hand, can disrupt the corresponding processes of synthesis, which, due to contamination by hidden ideological constructs, can become tendentious, one-sided, and subjectively evaluative. At the same time, the last circumstance can also affect empirical (pragmatic) thinking, in which, due to perception dysfunctions, problems may arise with the processing of factual information that ceases to preserve its primacy and identity due to the occurrence of inversions (forgetting, twisting of facts, substitution of factual information imaginary constructs, etc.).

of «working models» to be quite persistent (persistence, stubbornness, stubbornness), which is manifested, first of all, in the economy. Due to the mentioned features, empirical thinking is accepted as valuable and significant, the higher registers of thinking (value and theoretical) are subordinated to the empirical, which leads to the configuration of the education system for teaching sets of narrowly specialized competencies, skills and abilities.

In American society, due to the aforementioned, the elitization of socio-cultural and socio-political knowledge occurs and the centralization of cultural and symbolic capital in the relevant spheres takes place, the corresponding rules for its redistribution with the appropriate economic filters are established.

Ideological identities

Ideological identities of Ukraine. Cardiocentric affectualism/ imaginationism and materialistic actionism as types of worldview-philosophical identities recur at the level of ideological identities in the combination of revisionist Marxism (neo-Stalinism), liberalism and anarchism as ideological identities. Revisionist Marxism (neo-Stalinism) in Ukraine corresponds, first of all, to the activity of a feudal-socialist state with pronounced central (systemic) corruption. The usual pattern of state activity is a significant gap between projective (declarative and utopian) propaganda and social practices. Permanent ideological projection with maximum plans with meager implementation of these plans negatively affects the level of legitimacy towards the state and general social trust.

During the period of communist rule in Soviet Ukraine, projection and theatrical (exhibitionist) behavior merged with ideological identity. The latter also reflects pathetic verbiage and a weak connection with practice among both political elites and ordinary citizens. Mutual eloquence in promises is not hindered by indifference and sabotage in matters of social construction, to which mostly single passionarians are tangential.

At the same time, in the presence of the latter, any social project undergoes privatization, including public positions and public finances. Spontaneous individualistic liberalism/libertism and anarchism, which are correlative to emotionality and imaginativeness, are revealed in such signs. After all, the predominance of emotions and imagination in some sense makes a person «free» from reality, as well as from most social obligations.

The disjointed combination of the inarticulate neo-Stalinism of the government, which mimics liberalism in the persistent propaganda of the government, with the spontaneous anarchism of the population, which in response to the exploitative and non-constructive initiatives of the government invariably implements the tactics of the Italian strike, creates a closed circle of the loss of the connection between ideology and social reality, with the latter lagging behind permanent reframings of the first.

The incomparability of the ideology (rather, ideological projection of the neo-Stalinist-populist type) of power in the form of a neo-feudal state

and the meager (compared to the scope of projection) social utility is recursively reproduced in social morality, which acquires pronounced signs of situational relativism (see below).

Ideological identities of the USA. Historically, the United States, as a part of the Anglo-Saxon world, developed an ideological rejection of left-wing radical ideologies and accompanying organizational entities such as trade unions. The ideologies of the USA are liberalism and conservatism. At the same time, according to the program and strategic steps of reforming education and culture, the democratic party is likened to a socialist and middle-class oriented party with a globalist dominance. The priority for the democrats is to maintain the role of the USA as one of the world's hegemon empires.

The Republican Party reflects the interests of financial and industrial oligarchies, which are oriented towards reducing economic redistribution and support in all sectors the philosophy of social Darwinism with its imperative «the stronger wins». At the same time, in the geocultural, geopolitical, and geoeconomic spheres, Republicans are supporters of a certain ideal of an «American» America and an isolationist course.

Democratic ideology as a mixture of liberalism and conservatism within itself is fractionated into «liberal democracy», social-conservative democracy/progressivism and «demosocialism» (the last ideological faction represents the interests of persons dependent on social programs).

Republican ideology corresponds in value to the top of the management/cognitariat (upper middle class), upper classes (owners of large assets in the financial and industrial sector), who doctrinally defend radical individualism, the active role of the state in the spheres of law enforcement, and is fractionalized into solid conservatism (which electorally corresponds conservative-minded white male population), moderate republicanism and republican populism (the social base of the latter is the underprivileged who vote for the republican party for various reasons).

Conclusion. In Ukraine, ideological identities are represented by differences between the value-articulated and the socio-constructive (social-practical) component, which becomes a concomitant factor in the devaluation of ideological programs. The latter are dominated by elements of left-wing populism, which is combined with inconsistent liberalism introduced from the outside in projects of manipulative electoral influence on the population. This is accompanied by a club-personalized model of the formation of political parties, which mostly act as lobbying tools of shadow regional mafia clans in certain regions and are not closely related to the mass electoral base, as well as to the expression of the will of the population of territorial communities.

The population's complementary response to the profaned ideological rhetoric of party-club programs is both the strengthening of the ritualistic and fragmented participation of the country's population in elections, and anomic household anarchism as a companion to a nihilistic attitude to ideology and values.

Ideological identities of the USA are determined by a number of factors of squeezing/peripheralization of left-center and left-radical ideologies from the spectrum of ideological preferences of the cultural system, which is tangential both to the features of the frontier scenario of urbanization and to the social groups that make up the social structure of American society. Predominance among the last marginal Protestant communities, mixed with colonial administrations and criminal elements, created an ideological mix of liberalism and conservatism, with the selection of the first corresponding components of left-wing ideologies, more typical for Europe than for the USA and Great Britain.

The Anglo-Saxon complex of rejection of leftism consists of rejection of dependence and encouragement of private initiative in social and moral identities (see below); a servile understanding of the legislative and executive power of the state as a tool for maintaining property and owners; maintenance of a transparent taxation system and opportunities for informal actors to exercise public control over budgeting of costs and expenses; intolerance of minor moral transgressions and rigorous insistence on using legal tools to resolve moral and ethical conflicts.

Social and moral identities

Social and moral identities of Ukraine. Individualistic situationist morality is a recursion of ideological projection unrelated to social practices that would contribute to the solidary self-preservation and self-reproduction of the community. Since morality is a system of consolidated preservation of the community and a regulator of appropriate altruistic behavior, in the conditions of Ukraine, according to the logic of recursion, it acquires the features of individualistic situationism-relativism (particularism). The criteria of morality/immorality are determined by both individual and group subjects each time in each specific situation for each individual, who may or may not share any common moral beliefs and ideas.

At the same time, the left-wing populist component of ideological identities is clearly visible in conflict situations and recurs in moral identities in the emotionally-tinged rhetoric of indignation and rage, and the anarchist-particularist component – in the support/approval or condemnation/disapproval of certain individuals/groups depending on the social distance of the latter in relation to a specific subject.

Therefore, the subject of common preservation in social morality in Ukraine is more often individuals and small communities (small groups), than large social groups, the number of which reaches significant values. Such particularism recurs in the form of corporate-group morality and various forms of corruption of social capital (favoritism, nepotism, cronyism), which complements distrust of common moral principles that remain the product of ideological projection and everyday public eloquence.

Trust in principles shifts to the level of trust in private individuals, corporate-group solidarity allows micro-groups to build such a system of references, in which there are no signs of universality and general

significance. Because the content of micro-group and personal-oriented morality does not contain any firmly-founded dogmas, axioms, principles and beliefs, but only simulacra of the latter.

The transformation of morality into a simulacrum is facilitated by both worldview and philosophical identities of the cardiocentric type (residues of cultural meanings arising from subjective-evaluative emotionalization and imagination/fantasy), and the experience of moral nihilism of the government as the ruling state, which defined and defines moral values in categories of group usefulness and expediency, therefore, of lower (empirical-pragmatic, political) consciousness.

Social and moral identities of the USA. Puritanism in social morality corresponds to industriousness, frugality in attitude to money and time, utilitarianism and mercantilism, tendency to act in conditions of uncertainty, which at the level of moral identity contributed to the development of free enterprise and the bourgeois-adventurous scenario of the development of American capitalism. As an offshoot of Protestant social morality, Puritanism internally connects the profitability of a person's activity with his divine election and «guarantees» of individual salvation.

While there are similarities between certain features of the social and moral identity of the United States and certain European societies, the differences between them are more significant. The most significant factor of socio-moral differences in the USA was migratory transitoriness, which was manifested continuously during the colonization and settlement of America. This caused such a difference in the moral identity of Americans from representatives of European societies, such as anti-traditionalism and eclecticism.

Socio-moral identities were in the aspect of micro-group relations remained undeveloped. Instead, the focus was on moral and political symbols mixed with the ideology of the French Enlightenment and Christianity. However, we are talking about a mixture of a cult-like attitude to civic (civilian) morality and a weak expression in morality of personal attachments, likes and dislikes, the predominance of a kind of right-centered understanding of personal relationships with the environment.

Being forced to act in circumstances of uncertainty and risk, relying mainly on personal resources and efforts determined the expression of the voluntary component in moral identities, in particular – moral rigor, law-like legalism, persistent fastidiousness (fastidious persistence) regarding details, nuances, small moments of relationships in combination with pragmatic initiative and optimism [5, p.19-33]. The specified features were and are manifested against the background of the predominance of mobility, dynamism, and situationality of emerging social relations over static, settled, long-term rootedness in physical and social space.

A number of researchers, including Albert Ethel, E. Kahn, D. Burstin, and H. Commedger, emphasize the rotation of the population in cities, the hotel-transit way of life in connection with the significant frequency

of changing the place of work, and the general mobility of Americans. D. Burstin [7-8; 10] uses the metaphor of America as a big hotel with a constant change of residents, in which there was never any settlement and stability and constantly moving multidirectional flows of people: to enter, to leave, to visit, etc. D. Pearson, a historian by profession, in his book «Moving America» notes the «three M factor»: migration, mobility, movement, extending the well-known frontier theory from the development of the Wild West to the processes of internal migration, mobility and mobility. The significant physical-spatial mobility of Americans corresponds to accelerated social mobility, both horizontal and vertical, compared to European societies.

Conclusion. Socio-moral identities in Ukraine are a recursion of two basic religious (pagan-Christian), worldview-philosophical (affectocentric/imagocentric-materialistic) and ideological (left-wing (Stalinist)-populist and anarcho-liberal) identities. Due to this feature, socio-moral meanings become fragmented, and behavioral stereotypes become situational. At the same time, the moral and ethical assessment of certain situations becomes subject-dependent and can be determined by shadow micro-social connections and communications to a greater extent than by universal criteria of social morality (if the latter can be discussed at all with such specificity). The described conditions determine this type of social and moral regulation of behavior, in which general social universality in the preservation of society and large social groups is lost when group-preserving functions prevail on the scale of micro-communities and individuals.

The socio-moral identities of the USA are a recursion of marginal Protestantism (Puritanism) in religious, pragmatism in worldview-philosophical and liberalism in ideological identities, which corresponds to microgroup conventionalism, therefore, the logic of microgroup agreements regarding the establishment of criteria for social morality, which is strongly juridized through rigorous specificity religion. The common point of the socio-moral identities of the two societies is their (micro)group corporate conventionality (moral evaluation standards, moral norms can be determined by microcommunications). However, a distinct component of social and moral identities is the demand for transparency of moral conventions in the USA and the opacity of moral and ethical regulators in Ukraine. An additional difference of the USA is the institutional dependence of precedent-setting moral standards through judicial bodies, which can to a large extent legalize moral norms and give them formalistic features.

Conclusions. A comparative analysis of the worldview and philosophical identities of Ukraine and the United States gives reasons to characterize the former as two-centered (two-basic) and multi-vector – due to the combination of an ideological philosophy (a mixture of dialectical and historical materialism) with an autochthonous philosophy of existential cardiocentrism (imagocentrism/affectocentrism), which corresponds to vertical cracks between cultural (philosophical and artistic) and political

elites and the eclectic combination of pre-modern and post-modern with the peripherality of rationalist and pragmatic versions of philosophizing (it is about both academic philosophy and the so-called life-practical philosophy as part of an everyday worldview in which emotional and evaluative components are intertwined with rational and logical and the former seek to gain the upper hand over the latter).

Worldview and philosophical identities in Ukraine in the context of the concept of cultural and social systemology adopted by the author as one of the versions of N. Luman's neofunctionalism [19-20] should be analyzed as a recursion of religious identities, which consist of a ritual (mostly nominal and official-institutional) part, which confronts the autochthonous, mostly displaced, peripheralized and marginalized.

The ritual official-institutional component of religious identities (Christian) was formed in the force regime and with long interruptions, and therefore did not acquire stable internalization, leaving an undeveloped periphery from the religious shadow in the form of pagan-polytheistic cults, among which maternolatr/genicolatr and a mixture are dominant cosmocentric cults (worship of nature), magic/sorcery (Molfarism), etc. Such split religious identities recurred into split worldview and philosophical identities.

Worldview-philosophical identities in this aspect recurse with religious ones: they also have an official-institutional part that emulates modernity, and a shadowy periphery of spontaneous and vital philosophizing, which is represented by pre-modern (oriented on emotions/imagination) worldviews and accompanying life-practical ones philosophical arrangements. At the same time, the official-institutional part remains under the significant influence of the official ideology, while the autochthonous periphery (affectualism/imaginationism) is presented in the first part as its intellectual background.

Since the content of philosophy as valuable knowledge partially recurses in scientific knowledge (mainly theoretical and empirical), and science requires the separation of object-centered thinking and its separation in relation to emotions and imagination, then worldview-philosophical identities in their above-described variant (as a mix of dialectical/ historical materialism, which is gradually losing its leadership in comparison with globalist evolutionism/liberalism, and cardiocentrism) in general correspond to the devaluation of both theoretical and empirical subject-centered thinking, and therefore to the low (peripheral) status of science and scientists in Ukraine.

American worldview-philosophical identities (in terms of life-practical philosophy) are mostly pragmatic and oriented toward rationalist empiricism (mainly perceptual). We are talking about the so-called «philosophy of common sense», which has an ethical-pragmatic dominance with a peripheral interest in the abstract-rational component of cognition. In academic philosophy (if you can talk about it as part of the American cultural system) the same pragmatic versions of the philosophy of language,

politics and law prevail.

Derived from Protestant religious identities, pragmatic fideism (ethical-pragmatically-oriented Christianity) recurs in the worldview-philosophical identities of the United States in pragmatism and rationalist empiricism, which corresponds to the creation in society of a predominant demand for working empirical intelligence with some peripheralization of the components of value-contemplative and theoretical intelligence.

In the ideological identities of Ukraine, there is a recursion of the split between hidden revisionist Marxism (neo-Stalinism), globalist liberalism, and anarchism of everyday political consciousness, the toxic influence of which mix corresponds to the deficit of the state's socio-systemic strategizing and the need to understand the latter type of society in which it functions. In the activity of the state, the splitting of ideological identity is reflected primarily through the combination of pro-project populist propaganda with the discourse of «eternal and unceasing reforms and endless transitional periods» and liberal-anarchist projects-initiatives of territorial communities subordinated to local (regional) oligarchs.

The American type of ideological identities combines a pragmatic orientation with the subordination of ideology as valuable knowledge to economics as empirical knowledge and practices. Eminence of economics over ideology shifts the focus of attention from values to decision-making, which in propaganda discourses reflects the same recursion of Protestant fideism and pragmatism. Ideology in the US, at least in its version of bipartisanship, can be seen as an elitist form of consciousness, a decorum over the economy, and a means of creating propaganda for electoral campaigns. At the same time, the subordination of ideology to the economy in liberalism becomes a factor in the devaluation of any ideological identities unrelated to the actors of the economic market, government or religion.

Socio-moral identities in Ukraine are a recursion of two basic/split ideological identities in a version of individualistic situationism-relativism. Derivatives of this type of social morality of identity contribute not so much to the preservation of a large community (society), but of small communities and individuals, which in social practices has to be compensated by the strengthening of repressive legal regulation, which will be discussed in the next part of this article. At the same time, such additional regulation does not create a positive effect of increasing the morality of society, but, on the contrary, contributes to the improvement of tools for evading the implementation of moral norms by a number of deviantophilic actors.

The recursion of ideological splitting in social morality corresponds to the state of moral erosion and the predominance of centrifugal atomized actions of shadow microgroups over centripetal interactions in the field of social institutions. At the same time, the first (shadow microgroups within social institutions) prevent the formation of the second (social institutions) and create the effects of shadow corporatization with corresponding complications for social actions.

The relativistic understanding of morality through the recursion of the affectocentric/imagocentric component of worldview-philosophical identities becomes a factor in the devaluation of morality, the norms of which are applied selectively and subject-dependently. The preservation of the practice of selective enforcement in morality recurses in selective enforcement, which often takes place in connection with the settlement of personal scores or with massacres of political opponents. Because of this, there is an additional devaluation of moral values, which become dependent on politics and law, subject not only to the lower axiosphere, but also to the instrumental interests of political actors.

Socio-moral identities in the USA correspond to ethical conventionalism and group pluralism, which, in the presence of shadow influence groups and advanced lobbying, is balanced by the impossibility of avoiding transparency in American society. Social morality in the USA has a legal significance and undergoes significant legalization, which correlates not only with rigor and pedantism in a number of legal conflicts in connection with the violation of the norms of law on moral grounds, but also with a number of private penitentiary practices (private prisons), in terms of the number of which the USA occupies one of the leading places in the world.

Social and moral conflicts in connection with the above can become the subject of consideration in courts, and persons who commit moral offenses are often subject to criminal prosecution. This specificity of socio-moral identities stems not only from the legalistic understanding of morality in Puritanism, but also from the partial fideistic orientation of worldview-philosophical identities of the pragmatic type. After all, fideism, due to its combination with activity/pragmatism in the behavior of individuals and social communities, results in a «high degree» of intolerance towards any deviations, including moral ones.

Bibliography

1. Артюх В. Як став можливим український філософський процес? *Світосгляд, філософія, релігія* : збірник наукових праць. Вип. 8. Суми : Світ друку, 2015. С. 122–137.
2. Джемс У. Что такое прагматизм? URL: <http://khazarzar.skeptik.net/books/james01.htm>
3. Колодний А. Филипович Л. Релігія як важливий чинник національного життя українців. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* : зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 вересня 2020 року). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 28–42.
4. Паращевін М. Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін : монографія. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2017. 362 с.
5. Albert, Ethel M. "Conflict and Change in American Values a Culture-Historical Approach." *Ethics*, vol. 74, no. 1, 1963. Pp. 19–33. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/2379596>. Accessed 16 Mar. 2023.
6. American religious identification survey (2014). URL: <http://www.americanreligionsurvey-aris.org/reports/highlights.html>
7. Boorstin D. *The Americans : The Colonial Experience*. N.Y., 1958.
8. Boorstin D. *The Americans : The National Experience*. N.Y., 1979.

9. Chaves M. The National Congregations Study. URL: http://hrr.hartsem.edu/cong/research_ncs.html
10. Commager H. S. The American Mind : An Interpretation of American Thought and Character. L., 1956. P. 6.
11. Gergen K. J. Realities and relationships: soundings in social construction. Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1994.
12. Gergen K. J., Hosking D.M. If you meet social construction along the road: A dialogue with Buddhism // Kwee M.G.T., Gergen K.J., Koshikawa F. (eds). Horizons in Buddhist psychology: Practice, research and theory. Chagrin Falls, Ohio: Taos Institute Publications, 2006.
13. Glaserfeld E. Radical constructivism: A way of knowing and learning. L. : The Falmer Press, 1995.
14. Harre R. Metaphysics and methodology: Some prescriptions for social psychological research Eur. *J. Soc. Psychol.* 1989. V. 19. N 5. P. 439–453.
15. Hermans H. J. M. The dialogical self: Toward a theory of personal and cultural positioning. *Culture & Psychology.* 2001. V. 7(3). P. 243–281.
16. Kahn E. J. The American People. N.Y., 1974.
17. Klapwijk Jacob. On Worldviews and Philosophy. “On Worldviews and Philosophy” P. A. Marshall, S.Griffioen & R. J. Mouw (eds.) Stained Glass : Worldviews and Social Science (Lanham : UP of America, 1989), pp. 41–55.
18. Lincoln Y. S. Guba E. G. Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences Denzin N.K., Lincoln Y.S. (eds). The handbook of qualitative research. 2 ed. Thousand Oaks, CA : Sage, 2000. P. 163–188.
19. Luhmann N. Einfuehrende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien. *Soziologische Aufklaerung.* Bd 2. Opladen, 1975. S. 170–192.
20. Luhmann N. Generalized Media and the Problem of Contingency. *Explorations in General Theory in Social Science.* P. 507–532.
21. Mead G. Mind, self and society. Chicago : University of Chicago Press, 1934.
22. Nagel T. The view from nowhere. N.Y. : Oxford Univ. Press, 1986.
23. Putnam H. Reason, truth and history. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1981.
24. Raskin J. D. Constructivism in psychology: Personal construct psychology, radical constructivism, and social constructionism. *Amer.Communication J.* 2002. V. 5. Iss. 3. P. 7–24.
25. Varela F., Thompson E., Rosch E. The embodied mind: cognitive science and human experience. Cambridge, MA : MIT Press, 1993.
26. Юнг К. Г. Символы трансформации. М. : АСТ, 2008. 731 с.
27. Bauman Zygmunt The Individualized Society. Wiley. 2013.
28. Friedmann J. Order and disorder in global systems: a sketch. *Social research.* 1993. Vol. 60. N 2.
29. Erikson E. Identity and the life cycle. N.Y. ; L., 1994.
30. Wuthnow R. After the Baby Boomers: How Twenty- and Thirty-Somethings Are Shaping Future of American Religion. Princeton., 2010.
31. Wuthnow R. Recent pattern of secularization: a problem of generation? *American sociological Review.* Vol. 41, #5. 1976.

Романенко Ю. В. США та Україна: досвід формування набору ціннісних ідентичностей. Частина 2. Світоглядно-філософська, ідеологічна та соціально-моральна ідентичності

У статті досягнуто мету, яка полягає в побудові описово-аналітичної характеристики ціннісних ідентичностей України та США, зокрема, світоглядно-філософської, ідеологічної та соціально-моральної.

Порівняльний аналіз світоглядно-філософської ідентичності України та США дає підстави характеризувати першу як двоцентрову (двооснову) та багатовекторну – через поєднання ідеологічної філософії (суміші діалектичного та історичного) матеріалізму) з автохтонною філософією екзистенційного кардіоцентризму (імагоцентризму/афектоцентризму), що відповідає вертикальним тріщинам між культурними (філософськими та мистецькими) та політичними елітами та еkleктичному поєднанню премоделеру та постмодерну з периферійністю раціоналістичних та прагматичних версій. філософствування (ідеється як про академічну філософію, так і про так звану життєво-практичну філософію як частину повсякденного світогляду, в якому емоційно-оцінні компоненти переплітаються з раціонально-логічним і перші прагнуть взяти гору над другими).

Американські світоглядно-філософські ідентичності (з точки зору життєво-практичної філософії) переважно прагматичні та орієнтовані на раціоналістичний емпіризм (переважно перцептивний). Мова йде про так звану «філософію здорового глузду», яка має етико-прагматичну домінують з периферійним інтересом до абстрактно-раціональної складової пізнання. В академічній філософії (якщо про неї можна говорити як про частину американської культурної системи) переважають такі ж прагматичні версії філософії мови, політики та права.

В ідеологічних ідентичностях України відбувається рекурсія розколу між прихованим ревізійністським марксизмом (неосталінізмом), глобалістським лібералізмом та анархістським повсякденної політичної свідомості, токсичний вплив яких відповідає дефіциту соціосистемності держави. Американський тип ідеологічних ідентичностей поєднує прагматичну орієнтацію з підпорядкуванням ідеології як ціннісного знання економіці як емпіричним знанням і практикам. Перевага економіки над ідеологією зміщує фокус уваги з цінностей на прийняття рішень, що в пропагандистських дискурсах відображає ту саму рекурсію протестантського фідейзму та прагматизму.

Соціально-моральні ідентичності в Україні є рекурсією двоосновних/розщеплених ідеологічних ідентичностей у версії індивідуалістичного ситуаціонізму-релятивізму. Похідні цього типу соціальної моралі ідентичності сприяють збереженню не стільки великої спільноти (суспільства), скільки малих спільнот та індивідів, що в соціальних практиках має компенсуватися посиленням репресивного правового регулювання, яке буде обговорюється в наступній частині цієї статті. Водночас таке дерегулювання не створює позитивного ефекту підвищення моральності суспільства, а, навпаки, сприяє вдосконаленню інструментів ухилення від виконання норм моралі низкою девіантофільних суб'єктів. Соціально-моральні ідентичності в США відповідають етичному конвенціоналізму та груповому плюралізму, який за наявності тіньових груп впливу та розвиненого лобізму, врівноважується неможливістю уникнути прозорості в американському суспільстві. Соціальна мораль в США має правове значення і зазнає значної легалізації, що співвідноситься не тільки з суворістю і педантизмом в правових конфліктах

у зв'язку з порушенням норм права з моральних мотивів, але і з приватними пенітенціарними практиками (приватні в'язниці), за кількістю яких США посідають одне з провідних місць у світі.

Ключові слова: ціннісні ідентичності України, ціннісні ідентичності США, світоглядно-філософські ідентичності України, світоглядно-філософські ідентичності США, ідеологічна та соціально-моральна ідентичності України, ідеологічна та соціально-моральна ідентичності США.

УДК 316.613

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.4>

О. Ф. СТАДНІК

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри культурології та міжкультурних комунікацій
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО КОНТРОЛЮ ОБРАЗУ ІДЕАЛЬНОГО ТІЛА В РІЗНИХ КУЛЬТУРНИХ СЕРЕДОВИЩАХ

В статті охарактеризовано чинники та механізми соціо-культурного контролю образу ідеального тіла в різних культурних середовищах на основі огляду емпіричних соціологічних досліджень соціології тіла та вирізнення основних чинників та механізмів соціо-культурного контролю образу ідеального тіла. На основі проведеного дослідження зроблено висновок про те, що механізми структурування ідеального образу тіла, які реалізуються в медіа-просторі західної цивілізації, стосуються, перш за все, насадження в якості ідеальних образів тіла атлетичних та астеничних морфотипів. За рахунок такого конструювання ціннісних зразків тіла відбувається сам образ ідеального тіла стає результатом правових, наукових, технічних, мас-культурних та інших практик, поєднаних в активному конструюванні його як культурного об'єкта.

Відзначено, що з появою сучасних технологій телекомунікації виникають нові відносини між тілом і простором, з якої воно було пов'язано в рамках цивілізації індустріального типу. Електронні засоби зв'язку скасовують необхідність тілесної присутності в спеціальних закритих просторах, чи-то робоче місце, університет, лікарня, тощо, і тісніше пов'язують людину з її приватним помешканням. При цьому змінюються самі форми спілкування між людьми, і відбувається зменшення частки реальних контактів, тоді як дедалі поширенішим стає телеспілкування. Констатовано, що механізми соціо-культурного впливу на образ ідеального тіла включають в себе складові візуального спостереження, вербального спілкування і дотику, порівняння образу тіла на основі співставлення власного образу тіла особи із образами тіла представників референтних груп та образами еталонних тіл в ЗМІ, соціальної оцінки образу тіла референтними мікрогрупами (родинами та групами однолітків), реакцій на оцінку соціального середовища (нормалізацію, ідеалізацію або ж аутостигматизацію) образу тіла. Результатом включення зазначених механізмів стає інтеграція або дезінтеграція особи із відповідним образом тіла у відповідні соціальні групи.

Зазначено, що у сучасній західній цивілізації є створеною сфера послуг, в рамках якої відбувається кардинальна зміна в ставленні людини до власного тіла, перш за все – технологій формування та купівлі іміджу, який користується ринковим попитом, є свідомим успіхом особи та можливостей її

активної діяльності. Образ тіла стає своєрідною «візитною картою», яка надається для експозиції в публічному спілкуванні. Головним чинником оцінки цього іміджу стає наближеність образу тіла до ідеального, «нормального» або ж девіантного (маргінального).

Наголошено на тому, що якщо в традиційних суспільствах сам образ тіла перетворюється на знак, який пред'являється особою її соціальному оточенню, то в прозахідних постіндустріальних суспільствах робота з тілом стає як естетичною, так і психо-фізичною інвестицією в соціальну мобільність та формування соціальних зв'язків. У постіндустріальній цивілізації завдяки спорту, дієтичним практикам і високому рівню розвитку медичних і косметичних технологій особа починає оцінювати тіло як особистий проект, який потребує часових та фінансових витрат.

Ключові слова: тіло, образ ідеального тіла, морфотип, соціо-культурний контроль, референтні групи, ЗМІ, м'язовий образ тіла, кістковий образ тіла.

Актуальність теми статті. Дослідження взаємовідносин між тілом, з одного боку, та культурними і соціальними структурами, – з іншими, передбачає розуміння механізмів формування соціальних уявлень людей про образи ідеального тіла. В кожному суспільстві соціо-культурний контроль над тілом не є просто питанням визначення естетичної привабливості ціннісних зразків. Він є питанням влади, опору і «опозиції» існуючому соціальному та культурному порядку, складовою габітуалізації якого стає насадження узвичаєних схем тіла, визначення тілесної норми та тілесного відхилення.

Для соціології важливим стає розуміння зв'язків між соціальними групами, соціальними інститутами та відповідними механізмами репродукції, трансляції, структурування того чи іншого образу тіла через його асоціювання із привабливими або непривабливими ознаками. На поверхні все виглядає так, ніби образ тіла є просто естетичним конструктом, залежним від моди, мінливих смаків та віянь, низки випадкових чинників. Однак за образом тіла «тягнуться» різноманітні соціо-стратифікаційні ознаки (релігійні, соціальні, професійні етнічні та ін.).

Підтримання образу тіла як соціального конструкту забезпечується відповідними інфраструктурними та індустріальними секторами, які забезпечують спортивні та медичні послуги, виробництво продуктів харчування та води належної якості. Водночас образи тіла стають чинниками соціальної мобільності для багатьох людей, які пропонують себе на ринках праці, в якому сенсі «доленосними» для їх соціальних траєкторій.

Вивчення механізмів культурного та соціального впливу на людське тіло дає можливість глибшого розуміння будь-якої культури та суспільства. Нині аналіз людського тіла як соціального конструкту, сформованого через культурний та соціальний вплив через відтворення певних культурних практик структурації тіла стає певним «загальним місцем» в соціологічному теоретизуванні щодо тіла та в дослідженнях соціальних технологій формування образів тіла.

Уявлення про людське тіло, які виникають в результаті соціо-культурного впливу та його окремих механізмів, включають соціальні перцепції,

які відображають соціальні норми і визначають індивідуальний досвід структурування особою її тілесного «я», що позначається на тілесних відмінностях між чоловіками та жінками, заможними та бідними, освіченими та неосвіченими, впливовими та невпливовими. Вищезначене зумовлює актуальність механізмів соціо-культурного контролю образу ідеального тіла, що є предметом дослідження в даній статті.

Мета і завдання статті. Метою статті є характеристика чинників та механізмів соціо-культурного контролю образу ідеального тіла в різних культурних середовищах. Завданнями статті є: 1) огляд емпіричних соціологічних досліджень соціології тіла; 2) вирізнення основних чинників та механізмів соціо-культурного контролю образу ідеального тіла.

Огляд джерел, які передували висвітленню проблеми. Образ ідеального тіла людини та його схема є істотно залежною від соціо-культурного контексту, виступаючи водночас проекцією соціо-культурних впливів відповідного середовища та інструментом його контролю щодо тілесності. Контроль тілесності відбувається, перш за все, за рахунок побудови схеми ідеального тіла людини, яка стає маркером приналежності до найвищої статусної групи та культурної інклюзивності особи.

При цьому в різних культурах та суспільствах відображається доволі релятивне ставлення до побудови схем ідеального тіла. Е. Кречмер серед базових схем тіла виділяв атлетичну, астенічну та пікнічну структури (схеми) тіла. Носії кожної із цих схем тіла по-різному сприймаються в різних соціо-культурних середовищах, зазначаючи, в одних випадках, ідеалізації та глорифікації, в інших – стигматизації та дискримінації [1].

В цілому модерні суспільства із супутньою їм зростаючою соціальною раціональністю, технізацією, створенням новітніх інструментів підвищення транспарентності соціального простору (включаючи приватний тілесний простір) впливають на образ ідеального тіла в напрямку ідеалізації атлетичності та астенічності (м'язовості та худорлявості). Особи із протилежними схемами тіла, а саме, схильні до пікнічності (пikноідності) можуть зазнавати якщо не прямої стигматизації, то, принаймні, прихованого відторгнення із непрозорих «естетичних» підстав. Тіло, яке відповідає схемі атлетичної стрункости, переважанню м'язовості та кістковості, в Європі та Америці виступає своєрідним капіталом, який має відповідну ринкову вартість.

В дослідженнях з візуальної аналітики, соціології візуального символізму та соціології тілесності в Україні [2–4] в розумінні класичних соціологічних теорій дослідники оперують категорією «фізична культура», «під якою розуміється соціально-визнана стратегія (стратегії) суспільства і його інститутів в сфері формування, відтворення, цілеспрямованого конструювання певних образів тіла та тілесності».

При цьому «рівнями фізичної культури» визначено «аксіологічний (йому відповідає система цінностей, яка задає ідеальні образи

тіла та людської тілесності), науково-теоретичний (утворюється низкою наукових теорій, предметом яких стає осмислення можливостей людського тіла та супутніх йому артефактів тілесності) соціально-практичний (сукупність технологій підтримання тіла та тілесності в функціональному стані)» [4, с. 66].

Так, дослідження Р. Пала та К. Броунелла, К. Мосс-Ракузіна та його співавторів доводять, що у сучасних західних суспільствах стрункість (уточнимо, що йдеться про худорлявість та м'язовість) стають своєрідними предикторами позитивного або ж негативного ставлення до особи з боку її соціального оточення. Особи із м'язовим та худорлявим тілом радше ідеалізуються, що означає непомічання соціальним оточенням слабких та негативних сторін соціального образу у носіїв атлетичної та астенічної структури тіла [26–29].

Водночас дослідники наголошують на супутності ожирінню стигматизації та соціальної ізоляції. Згідно даних емпіричних досліджень Пала та Броунела, жінки із надлишковою вагою – стикаються з різноманітними проблемами у професійному оточенні (наприклад, на ринку праці, а також у приватній сфері, зокрема – у формі висміювання надлишкової ваги у міжособистісних стосунках [26–29].

Ідеалізація атлетичності та астенічності в схемі тіла констатується дослідниками також в тих суспільствах, які зазнають включення в глобалізацію та глобалізаційного тиску індустрій культури та транснаціональних ЗМІ. В масовому кінематографі і найпоширеніших жанрах американського кіно атлетична схема тіла героїзується як в образах біологічного тіла, так і кібернетичного тіла. В суспільствах, які піддаються впливам британської та північно-американської культури стигматизаційні стереотипи щодо схеми тіла з ознаками надлишкової ваги поширюються як через художню кінематографію, так і через моду та комерційну рекламу.

Так, А. Бекер [5] емпірично досліджував вплив телебачення на розлади харчування на Фіджі, наголошуючи на значних розбіжностях упередженого ставлення до надлишкової ваги з боку різних культурних груп. В дослідженнях А. Брюїса та Т. Мак-Гарві констатується збереження толерантного ставлення до надлишкової ваги при паралельному поширенні упереджень (стигматизацій) щодо неї. В цілому автори констатують зростання популярності образу стрункого (атлетичного та астенічного) тіла як ознаки благополучності, здоров'я, соціальної та професійної відповідності в глобалістичній перспективі [11–13].

В традиційних суспільствах у порівнянні із суспільствами модерними та постмодерними частіше зберігається позитивне або амбівалентне ставлення до пікнічної структури тіла. Її розуміння семантизується в буденній свідомості, з одного боку, через низку позитивних характеристик: щедрість, турбота, взаємність, доступність, комфортність. При цьому припускаються також негативні значення: скупість, жадібність, наявність внутрішніх хвороб (хворобливість). Дослідники

констатують радше відсутність, аніж наявність будь-яких виявів жорсткої стигматизації особи за ознаками пікнічної схеми тіла, однак, виголошують думку щодо наявних проявів латентних стигматизацій.

Пояснення цього може стосуватися полюсної гендерної сегрегації, що існує в традиційних суспільствах або ж суспільствах, в яких модерні економічні та політичні інституції співіснують із традиційними системами виховання, освіти, соціалізації загалом. Згідно моделі трибічного впливу Томсона, на формування стандартів оцінювання тілесності впливають три групи акторів: однолітки, родина та ЗМІ. В прозахідних суспільствах вплив ЗМІ виявляється дещо більшим у порівнянні із родиною та однолітками. Саме цим пояснюється культ атлетичної тілесності та поширення дискурсів, тем, фреймів, що просувають та популяризують тілесне витончення або ж атлетизацію тілесної структури.

Варто зауважити, що однією із закономірностей поширення моди на атлетичну та астенічну тілесність та загальне виструнчення, витончення, формування рел'єфних абрисів тіла стає, з одного боку, ювенілізація суспільства, а з іншого – супутній їй нозофобії (страхи щодо втрати здоров'я) та дисморфобії (страхи щодо тілесної безформності).

Постмодерне суспільство на тлі дискредитації тоталізуючих метанаративів у сфері ціннісного знання відзначене зростанням невизначеності. Ця невизначеність позначається на оцінці життєвих перспектив і оцінці соціального часу, а також на втраті відповідних соціальних комунікацій.

З одного боку, соціальний час за рахунок інформаційного макростресу стає (принаймні, суб'єктивно) пришвидшеним, а соціальні комунікації, відповідно, більш поверхневими. Для людини як для соціальної істоти подібні явища супроводжуються індивідуалізацією (усамітненням) та тривожністю. Ця тривожність генералізується, в тому числі, і на рівні оцінки стану здоров'я. Тут йдеться не лише про появу відповідних страхів захворіти на смертельне захворювання, але про появу своєрідної «манії здоров'я».

Водночас, зазначені тенденції в дискурсах тілесності навряд є підстави вважати суто оціночними. Адже пікнічна тілесність стає важливим візуальним (а також психічним та культурним) маркером відтворюваності такого явища, як корупція. Дослідження зв'язків між надлишковою вагою та індексами корупції було проведено П. Блаватським та представлено в його статті «Ожиріння політиків та корупція в пострадянських країнах» [6].

Автором було висунуто першопочаткову гіпотезу щодо впливу «банкетного етикету» на надлишкову вагу політиків та чиновників. Загальна поширеність традицій «спільного застілля» в групах бізнесу та політиків у країнах із найвищими індексами корупції згідно даних Transparency International дала можливість висунути гіпотезу щодо зв'язку між субкультурою банкетів та корупційними практиками.

Відповідно, автором було оцінено 299 фотозображень політиків в анфас в співвіднесенні їх із індексом маси тіла. Відповідний алгоритм розпізнавання зображень дозволив дійти до висновків про зв'язок між надлишковою вагою політиків та чиновників із найвищими індексами сприйняття корупції [6].

Окрім співставлення надлишкової ваги публічних осіб із індексами сприйняття корупції автором було досліджено її зв'язок із індексами контролю корупції Світового банку, корупційним індексом Європейського центру боротьби з корупцією та державного будівництва, індексом відсутності корупції Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам, а також індексом Базельського інституту в 15 пострадянських суспільствах: Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Казахстані, Киргизії, Латвії, Литві, Молдові, Росії, Таджикистані, Туркменії, Україні, Узбекистані і Естонії [6].

Автором було встановлено, що розрахунковий індекс маси тіла публічних осіб в сформованій автором вибірці наближений до високих значень. За підрахунками автора, 96 з 299 публічних осіб (політиків та чиновників), що складає 32%, мають ознаки центрального ожиріння. Розрахунковий індекс маси тіла коливається в діапазоні від 35 до 40. 13 з 24 міністрів Узбекистану (54%), 8 з 18 міністрів Таджикистану (44%) і 10 з 24 міністрів України (42%) також мають ознаки центрального ожиріння у важкій та дуже важкій формі [6].

Найнижчі індекси маси тіла мають політики та чиновники суспільств Балтії (Латвія, Естонія, Литва), в той час як найвищі індекси маси тіла – пострадянських суспільств середньої Азії (Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан, Казахстан). В діапазоні проміжних значень і значень в діапазоні нормальної ваги тіла знаходяться Грузія, Вірменія, Азербайджан, Молдова та Україна [6].

Згідно даних автора, 3 з 20 міністрів в Казахстані (15%) і 2 з 24 міністрів в Україні (8%) мають ознаки діагнозу важкого ожиріння. При цьому лише 10 з 299 публічних осіб у вибірці автора (3%) мають нормальну вагу (індекс маси тіла від 18,5 до 25). В урядах Азербайджану, Естонії, Грузії, Казахстану, Латвії, Литви, Україні та Узбекистану визначено лише по одній особі із ознаками нормальної ваги і жодної публічної особи із ознаками недостатньої ваги (індексом маси тіла, який був би нижчим 18,5 од.) [6].

Дослідник наголошує на деякій розбіжності в індексах Кетле та індексами сприйняття корупції щодо Туркменії, Таджикистану та Узбекистану, з одного боку, та Узбекистану, Туркменії та України – з іншого. Розбіжності стосуються того, що публічні особи Узбекистану, Туркменії та України мають більші значення індексів Кетле [6].

Отже, індекси корупції в Україні за експертними оцінками Transparency International мали б наближатися до значень середньо-азійських суспільств. Пояснення цього автор знаходить в деякій суб'єктивності самих результатів застосування методу експертних

оцінок. Далеко не останню роль чинника оптимістичнішої оцінки ситуації із корупцією в Україні відіграє маніфестована позиція політичного керівництва на курс рецесії та імплементації цінностей ЄС у порівнянні із суспільствами Туркменії, Таджикистану та Узбекистану [6].

Разом з цим, автор не враховує деякі особливості культури харчування, яка, як складова фізичної культури суспільства, може впливати на поширення надлишкової ваги серед публічних осіб. Разом з цим, далеко не однозначними виглядали б ці результати в їх екстраполяції на далекосхідні суспільства.

Узагальнення результатів емпіричних досліджень на матеріалах компаративного аналізу сприйняття образів мускулястого тіла в Уганді, Нікарагуа та Великій Британії дозволяють вести мову про шість механізмів соціокультурного контролю тілесного ідеалу.

Виклад основного матеріалу. Першим механізмом є візуально-вибіркове спостереження образів тіла в безпосередньому досвіді особи. Уінклер та Родс, а також Корнеліссен ведуть мову про так званий внутрішній шаблон, який виникає в результаті сумачії вибіркового спостережень тіла та співставленні агрегованого результату цих спостережень із образами тіла, які особа спостерігає в своєму поточному досвіді [14; 37].

Цей індивідуально-перцептуальний механізм виявляється в умовах превалювання образу ідеального тіла обмеженого індивідуального досвіду над тими образами, які представлені в соціальних комунікаціях. Варіюючи в кількісному відношенні контент тих чи інших схем тіла можна домогтися відповідних змін ідеалізованого образу тіла. За такою логікою виходить, що чим частіше ЗМІ будуть у своїх сюжетах експонувати той чи інший образ тіла (безвідносно до його естетичної, соціальної або фізіологічної оцінки), тим більше шансів на «зміщення» тілесного ідеалу в бік образу із найбільшою кількістю експозицій.

Таке твердження виглядало б переконливим, якби в сучасних умовах досягалося б існування такого собі «ідеального типу індивідуалізованого спостерігача», який некритично споживає образи тіла в ЗМІ і реконфігурує, у відповідності із ними, власне сприйняття тілесного ідеалу. В реальності ж «візуальна дієта» в спостереженні образів ідеального тіла виявляється набагато складнішою.

В підлітковому віці особа може виявитися інтегрованою або ж неінтегрованою у референтну групу однолітків. Їхні образи тіла в експозиціях індивідуального спостереження можуть іноді ставати зразками для наслідування, причому більш потужними, аніж ті, що є представленими в ЗМІ. При цьому в традиційних суспільствах значення первинних референтних груп імовірно підвищуватиметься у порівнянні із кіберсуспільствами з їх очевидним превалюванням розмитих соціальних множин та агрегатів над групами.

Чим в більшій мірі суспільство наближене на мікрорівні до образу малої спільноти із безпосередніми емоційними зв'язками між членами

цієї спільноти, тим частіше на конструювання образу ідеального тіла впливають друзі та родина. Отже, на «вибіркову візуальну дієту» при переважанні громади на суспільством в термінології Ф. Тьонніса та експозицію відповідних образів, попри домінування ЗМІ, впливатимуть в більшій мірі мікроспільноти. Останні опосередковуватимуть контакт із ідеальними образами тіла в ЗМІ, створюючи конкурентні щодо останніх «проміжні експозиції образів ідеального тіла». Зазначене доведено в емпіричних дослідження Каражи та Кроутера, а також Тілкі та Страттона [15; 21–22; 30–33].

Автори відзначають більший вплив батьків на образ ідеального тіла у групах австралійських хлопчиків-підлітків, який реалізовувався шляхом відповідних оцінок їх фізичної поведінки. Дослідження Річарделлі взагалі дозволяють вести мову про переважний вплив матерів на фізичний образ тіла в порівнянні із іншими соціокультурними чинниками [30–33].

В Туреччині як суспільстві патріархального традиціоналізму, яке перебуває в стані довготривалої модернізації, дослідження Догана, Меллора та Мак-Габі підтвердили тезу щодо важливості тілесної оцінки батьків-чоловіків для формування образу бажаного тіла у підлітків та зазнавання останніми своєрідного морального тиску з їх боку [16; 24].

Моделювання відповідних образів тіла в засобах масової інформації та соціальних комунікаціях можна вважати другим механізмом соціо-культурного контролю ідеального образу тіла. Його дія супроводжується переглядом художньої відеопродукції та імітацією тілесних образів та тілесної поведінки кіногероїв. Він має відношення вже до перформативної реальності, яка може хоч і не відповідати експозиціям образів тіла в індивідуальному спостереженні, проте, домінувати над ними в кібер-суспільствах з переважанням інформаційних технологій.

Якщо визначити досвід візуального спостереження експозицій тілесних образів в індивідуальному досвіді як реальний (індикативний), а спостереження експозицій тілесних образів в досвіді контакту із медіа-комунікаціями як перформативний, то ідеалізований образ тіла створюватиметься в деякому «проміжному просторі перетину» індикативного та перформативного досвіду спостереження.

Констатуючи наявність зв'язку між часом перегляду телебачення, переконаннями СМІ та ідеалізацією образу мускулястого тіла, автори наведених вище емпіричних досліджень наголошують на регулярному перегляді значною кількістю учасників спортивних фільмів та бойовиків – відеоконтенту із значною частотністю фігурування в сюжетах образів спортивного або мускулястого чоловічого тіла.

Разом з цим, в дослідженнях Бутройда звертається увага на презентацію образів мускулястих тіл у високо-статусних контекстах. Тим самим створюється стійкий асоціативний ланцюжок між владою, престижем, багатством та образом мускулястого тіла, що можна

вважати одним із інструментів соціо-культурного контролю образів тіла. Бутройд та колеги констатують прозахідність образу мускулястого чоловічого тіла, його позитивну візуальну валентність та зростання його популярності у суспільствах, де поширюються відповідний відео-контент прозахідних ЗМІ [7–9].

Механізмом соціо-культурного контролю над формуванням ідеального образу тіла механізм соціального порівняння. Його змістом є соціальний тиск з боку референтних груп однолітків, на чому наголошує Роджерс із колегами та Свами. Автори роблять свої висновки на емпіричному матеріалі Великої Британії, констатуючи, що вплив однолітків та сім'ї також може формувати ідеали чоловічого тіла та відповідні іміджеві реакції на проблеми з образом тіла. Конкуренція у підліткових групах, вибудовування ієрархій та відносин домінування/покори зумовлюють популярність м'язовості, стрункості та мускулястості як характеристик образу тіла, що відповідають лідерським якостям [34–36].

Соціально-перцептивним підґрунтям для соціального тиску стає соціальне порівняння, ключові положення розуміння якого було сформульовано в теорії Л. Фестінгера [17]. В теорії соціального порівняння Л. Фестінгера йдеться не про будь-яке порівняння, а про зіставлення на користь порівнюваного із порівнюючим.

Результатом соціального порівняння стає формування реакції в сфері тілесної поведінки. Візуальна експозиція образів тіла, з якими порівнює себе та чи інша людина, (безвідносно до джерела досвіду) не на користь порівнюючої людини в аспекті статусу влади, власності, престижу, багатства, освіти та ін. стає своєрідним інструментом тиску на особу в залежності від різниці між тим, хто порівнює, із образом тіла того, з яким відбувається порівняння.

Ідеалізуючій реакції оточення на образ тіла можуть бути супутніми підвищення самооцінки, рівня успішності, зниження критичності в ставленні людини до себе та з боку оточення, завоювання лідерських позицій в мікрогрупах та ін.

Юнг та Форбс досліджували формування реакції на негативну оцінку образу тіла в аспекті феномену невдоволеності тілом, що має місце у суспільствах із транзитною модернізацією. Ці дослідження доповнюють теорію Фестінгера в аспекті розуміння результатів соціального порівняння та відповідного соціального тиску в аспекті оцінки образу тіла соціальним оточенням. Результатом, що передуює зміні репертуарів тілесної поведінки, є прояви дисморфофобії та самостигматизації [18–20].

У особи можуть з'явитися нав'язливі страхи щодо невідповідності її образу тіла еталонним образам тіла. Поява страхів може супроводжуватися комплексом меншовартісності, який супроводжує тілесну поведінку як чоловіків, так і жінок. Сам механізм діє за рахунок популярності ідеології гендерної рівності, в тому числі в аспекті образів тіла [18–20].

Левін, Смолак та Полуді емпірично зафіксували поширеність розладів харчової поведінки в постіндустріальних суспільствах у порівнянні із доіндустріальними, наводячи пояснення феміністичної соціології, згідно якого в патріархальних суспільствах в умовах прискорених трансформацій може зростати прихильність до різноманітних неврозів «неправильної тілесності» у жінок у зв'язку із їх прагненням конкурувати з чоловіками та бути «на рівних» із ними. Водночас патріархальні суспільства безвідносно до модернізації встановлюють стандарти жіночої краси та привабливості навіть в рамках традиційних гендерних ієрархій. При цьому чим жорсткішими є такі гендерні ієрархії, тим сильнішими можуть бути неврози неправильної тілесності та статистика поширеності дисморфобій як серед чоловічої, так і серед жіночої частини населення [23; 25].

Отже, механізми соціо-культурного контролю включають в себе, по-перше, *безпосереднє спостереження особою візуальних образів тіла в мікрооточенні*. Цей процес може бути різним за тривалістю, проте, його результатом стає формування своєрідної бази даних для порівняння власного образу тіла із реальними або ж уявними тілесними еталонами. Інтерналізація цих еталонів передбачає виконання ними контролюючої функції в процесі «вирівнювання» образу тіла особою на основі соціального порівняння.

По-друге, важливим механізмом соціо-культурного контролю ідеального образу тіла є *моделювання відповідних образів тіла в засобах масової інформації та соціальних комунікаціях*. Йдеться переважно про образи реклами та художньої кінематографії, пропаганду, образотворче мистецтво (живопис, скульптура, художня література і т.п.). Через зазначені сфери відбувається пряме або ж непряме насадження еталонних образів тіла, які, поруч із образами тіла референтного оточення, утворюють «базу даних» для подальшого соціального порівняння.

Механізм соціального порівняння може діяти як безпосередньо, так і через механізм оцінки образу тіла особи її мікрооточенням (переважно групами однолітків. Мікрооточення по-різному реагує на ті чи інші образи тіла особи шляхом їх позитивного або ж негативного підкріплення, схвалення чи осуду. Оцінки надаються в референтних групах підлітків або ж батьками, іншими акторами соціалізації.

Механізм формування реакції спрацьовує там і тоді, коли особа здійснила акт соціального порівняння і реагує на власне тіло як на ідеальне, нормальне або ж дефектне. Управління тілесним іміджем з боку соціального оточення передбачає три типи реакції: ідеалізації, нормалізації, аутостигматизації. Три типи означених реакцій мають різне значення для тілесної поведінки особи, її соціальної мобільності, формування соціальних зв'язків тощо.

Висновки. Механізми структурування ідеального образу тіла, які реалізуються в медіа-просторі західної цивілізації, стосуються, перш за все, насадження в якості ідеальних образів тіла атлетичних

та астеничних морфотипів. За рахунок такого конструювання ціннісних зразків тіла відбувається сам образ ідеального тіла стає результатом правових, наукових, технічних, мас-культурних та інших практик, поєднаних в активному конструюванні його як культурного об'єкта.

З появою сучасних технологій телекомунікації виникають нові відносини між тілом і простором, з якої воно було пов'язано в рамках цивілізації індустріального типу. Електронні засоби зв'язку скасовують необхідність тілесної присутності в спеціальних закритих просторах, чи-то робоче місце, університет, лікарня, тощо, і тісніше пов'язують людину з її приватним помешканням. При цьому змінюються самі форми спілкування між людьми, і відбувається зменшення частки реальних контактів, тоді як дедалі поширенішим стає телеспілкування.

Механізми соціо-культурного впливу на образ ідеального тіла включають в себе складові візуального спостереження, вербального спілкування і дотику, порівняння образу тіла на основі співставлення власного образу тіла особи із образами тіла представників референтних груп та образами еталонних тіл в ЗМІ, соціальної оцінки образу тіла референтними мікрогрупами (родинами та групами однолітків), реакцій на оцінку соціального середовища (нормалізацію, ідеалізацію або ж аутостигматизацію) образу тіла.. Результатом включення зазначених механізмів стає інтеграція або дезінтеграція особи із відповідним образом тіла у відповідні соціальні групи.

У сучасній західній цивілізації є створеною сфера послуг, в рамках якої відбувається кардинальна зміна в ставленні людини до власного тіла, перш за все – технологій формування та купівлі іміджу, який користується ринковим попитом, є свідцтвом успіху особи та можливостей її активної діяльності. Образ тіла стає своєрідною «візитною карткою», яка надається для експозиції в публічному спілкуванні. Головним чинником оцінки цього іміджу стає наближеність образу тіла до ідеального, «нормального» або ж девіантного (маргінального). При цьому якщо в традиційних суспільствах сам образ тіла перетворюється на знак, який пред'являється особою її соціальному оточенню, то в прозахідних постіндустріальних суспільствах робота з тілом стає як естетичною, так і психо-фізичною інвестицією в соціальну мобільність та формування соціальних зв'язків. У постіндустріальній цивілізації завдяки спорту, дієтичним практикам і високому рівню розвитку медичних і косметичних технологій особа починає оцінювати тіло як особистий проект, який потребує часових та фінансових витрат.

Список використаної літератури

1. Кречмер Э. Стрoение тела и характер. Körperbau und Charakter. Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten / пер. с нем. Тартаковский Г. Я. М. : «Академический Проект», 2015 (ориг. 1921). 328 с.

2. Романенко Ю. В., Святненко І. О., Зінченко А. А. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід : монографія. К. : Видавничо-поліграфічний центр Інституту міжнародних відносин», 2014. 458 с.
3. Романенко Ю. В., Святненко І. О., Поцелуйко А. О., Ташенко А. Ю., Медведєва Ю. Ю. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування : монографія. К. : Вид-во ДУІКТ., 2015. 460 с.
4. Святненко Іван Олександрович. Тіло, тілесність та практики харчування: теоретико-соціологічна рефлексія : дисертація канд. соціол. наук : 22.00.01, Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2014. 200 с.
5. Becker A. E. (2004). Television, disordered eating, and young women in Fiji: negotiating body image and identity during rapid social change. *Cult. Med. Psychiatry* 28 533–559. 10.1007/s11013-004-1067-5
6. Pavlo R. Blavatskyu, Obesity of politicians and corruption in Ukraine in 2000–2020– Reply, *Economics of Transition and Institutional Change*, 10.1111/ecot.12272, 29, 2, (361–365), (2021).
7. Boothroyd, L. G., Jucker, J. L., Thornborrow, T., Jamieson, M. A., Burt, D. M., Barton, R. A., et al. (2016). Television exposure predicts body size ideals in rural Nicaragua. *Br. J. Psychol.* 107, 752–767. doi: 10.1111/bjop.12184
8. Boothroyd, L. G., Jucker, J. L., Thornborrow, T., and Tovée, M. J. (2019). Television consumption drives perceptions of female body attractiveness in a population undergoing technological transition. *J. Pers. Soc. Psychol.* doi: 10.1037/pspi0000224 [Epub ahead of print].
9. Boothroyd, L. G., Tovée, M. J., and Pollet, T. V. (2012). Visual diet versus associative learning as mechanisms of change in body size preferences. *PLoS One* 7:e48691. doi: 10.1371/journal.pone.0048691
10. Brewis, A. A., & McGarvey, S. T. (2000). Body image, body size, and Samoan ecological and individual modernization. *Ecology of Food and Nutrition*, 39(2), 105–120. <https://doi.org/10.1080/03670244.2000.9991609>
11. Brewis, A. A., McGarvey, S. T., Jones, J., & Swinburn, B. A. (1998). Perceptions of body size in Pacific Islanders. *International Journal of Obesity*, 22(2), 185–189. <https://doi.org/10.1038/sj.ijo.0800562>
12. Brewis, A. A., & Wutich, A. (2014). A world of suffering? Biocultural approaches to fat stigma in the global contexts of the obesity epidemic. *Annals of Anthropological Practice*, 38(2), 269–283. <https://doi.org/10.1111/napa.12056>
13. Brewis, A. A., Wutich, A., Falletta-Cowden, A., & Rodriguez-Soto, I. (2011). Body norms and fat stigma in global perspective. *Current Anthropology*, 52(2), 269–276. <https://doi.org/10.1086/659309>
14. Cornelissen, P. L., Johns, A., and Tovée, M. J. (2013). Body size over-estimation in women with anorexia nervosa is not qualitatively different from female controls. *Body Image* 10, 103–111. doi: 10.1016/j.bodyim.2012.09.003
15. Crossley, K. L., Cornelissen, P. L., and Tovee, M. J. (2012). What is an attractive body? Using an interactive 3D program to create the ideal body for you and your partner. *PLoS One* 7:e0050601. doi: 10.1371/journal.pone.0050601
16. Dogan, O., Bayhan, P., Yukselen, A., and Isitan, S. (2018). Body image in adolescents and its relationship to socio-cultural factors. *Educ. Sci.* 18, 561–577. doi: 10.12738/estp.2018.3.0569

17. Festinger, Leon A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford University Press, 1962. 291 p.
18. Jung J., Lee S. H. (2006). Cross-cultural comparisons of appearance self-schema, body image, self-esteem, and dieting behavior between Korean and US women. *Family Consum. Sci. Res. J.* 34 350–365. 10.1177/1077727x06286419
19. Jung J., Forbes G. B. (2007). Body dissatisfaction and disordered eating among college women in China, South Korea, and the United States: contrasting predictions from sociocultural and feminist theories. *Psychol. Women Q.* 31 381–393. 10.1111/j.1471-6402.2007.00387.x [CrossRef] [Google Scholar]
20. Jung J., Forbes G. B., Chan P. (2010). Global body and muscle satisfaction among college men in the United States and Hong Kong-China. *Sex Roles* 63 104–117. 10.1007/s11199-010-9760-z
21. Karazsia, B. T., and Crowther, J. H. (2009). Social body comparison and internalization: mediators of social influences on men's muscularity-oriented body dissatisfaction. *Body Image* 6, 105–112. doi: 10.1016/j.bodyim.2008.12.003
22. Karazsia, B. T., Murnen, S. K., and Tylka, T. L. (2017). Is body dissatisfaction changing across time? A cross-temporal meta-analysis. *Psychol. Bull.* 143:293. doi: 10.1037/bul0000081
23. Levine M. P., Smolak L. (2010). "Cultural influences on body image and the eating disorders," in *The Oxford Handbook of Eating Disorders*, eds Agras W. S., Robinson A. (Oxford: Oxford University Press;), 223–246
24. Mellor, D., McCabe, M., Ricciardelli, L., and Merino, M. E. (2008). Body dissatisfaction and body change behaviors in Chile: the role of sociocultural factors. *Body Image* 5, 205–215. doi: 10.1016/j.bodyim.2008.01.004
25. Paludi M. A. (ed.) (2010). *Feminism and Women's Rights Worldwide*, Vol. 1 Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
26. Puhl, R., & Brownell, K. D. (2001). Bias, discrimination, and obesity. *Obesity Research*, 9(12), 788–805. <https://doi.org/10.1038/oby.2001.108>
27. Puhl, R. M., Latner, J. D., O'Brien, K., Luedicke, J., Danielsdottir, S., & Forhan, M. (2015). A multinational examination of weight bias: Predictors of anti-fat attitudes across four countries. *International Journal of Obesity*, 39(7), 1166–1173. <https://doi.org/10.1038/ijo.2015.32>
28. Puhl, R. M., Moss-Racusin, C. A., & Schwartz, M. B. (2007). Internalization of weight bias: Implications for binge eating and emotional well-being. *Obesity*, 15(1), 19–23. <https://doi.org/10.1038/oby.2007.521>
29. Puhl, R. M., Moss-Racusin, C. A., Schwartz, M. B., & Brownell, K. D. (2008). Weight stigmatization and bias reduction: Perspectives of overweight and obese adults. *Health Education Research*, 23(2), 347–358. <https://doi.org/10.1093/her/cym052>
30. Ricciardelli, L. A., McCabe, M. P., and Banfield, S. (2000). Body image and body change methods in adolescent boys: role of parents, friends and the media. *J. Psychosom. Res.* 49, 189–197.
31. Ricciardelli, L. A., McCabe, M. P., Mavoa, H., Fotu, K., Goundar, R., Schultz, J., et al. (2007a). The pursuit of muscularity among adolescent boys in Fiji and Tonga. *Body Image* 4, 361–371. doi: 10.1016/j.bodyim.2007.07.001
32. Ricciardelli, L. A., McCabe, M. P., Williams, R. J., and Thompson, J. K. (2007b). The role of ethnicity and culture in body image and disordered eating among males. *Clin. Psychol. Rev.* 27, 582–606. doi: 10.1016/j.cpr.2007.01.016

33. Stratton, R., Donovan, C., Bramwell, S., and Loxton, N. J. (2015). Don't stop till you get enough: factors driving men towards muscularity. *Body Image* 15, 72–80. doi: 10.1016/j.bodyim.2015.07.002

34. Swami V., Tovée M. J. (2005). Female physical attractiveness in Britain and Malaysia: a cross-cultural study. *Body Image* 2 115–128. 10.1016/j.bodyim.2005.02.002 [PubMed]

35. Swami V., Frederick D. A., Aavik T., Alcalay L., Allik J., Anderson D., et al. (2010). The attractive female body weight and female body image dissatisfaction in 26 countries across 10 world regions: results of the international body project I. *Personal. Soc. Psychol. Bull.* 36 309–325. 10.1177/0146167209359702

36. Swami V. (2015). Cultural influences on body size ideals. *Eur. Psychol.* 1 1–8.

37. Winkler, C., and Rhodes, G. (2005). Perceptual adaptation affects attractiveness of female bodies. *Br. J. Psychol.* 96, 141–154. doi: 10.1348/000712605X36343

Stadnik O. F. Factors and mechanisms of socio-cultural control of the ideal body image in different cultural environments

The article describes the factors and mechanisms of socio-cultural control of the ideal body image in different cultural environments based on a review of empirical sociological studies of body sociology and distinguishing the main factors and mechanisms of socio-cultural control of the ideal body image. Based on the study, it was concluded that the mechanisms of structuring the ideal body image, which are realized in the media space of Western civilization, relate primarily to the planting as ideal body images of athletic and asthenic morphotypes. Due to such construction of value samples of the body, the very image of the ideal body is the result of legal, scientific, technical, mass-cultural and other practices combined in the active construction of it as a cultural object.

It is noted that with the advent of modern telecommunications technologies there are new relationships between the body and space, with which it was connected in the framework of industrial civilization. Electronic means of communication eliminate the need for physical presence in special enclosed spaces, whether a workplace, university, hospital, etc., and more closely connect a person with his private home. At the same time, the very forms of communication between people are changing, and the share of real contacts is decreasing, while telecommunication is becoming more and more widespread. It is stated that the mechanisms of socio-cultural influence on the image of the ideal body include components of visual observation, verbal communication and touch, comparison of body image based on comparing one's own body image with body images of reference groups and images of reference bodies in the media, social image assessment bodies by reference microgroups (families and groups of peers), reactions to the assessment of the social environment (normalization, idealization or autostigmatization) of the body image. The inclusion of these mechanisms results in the integration or disintegration of the person with the appropriate body image in relevant social groups.

It is noted that in modern Western civilization there is a sphere of services in which there is a radical change in the attitude of man to his own body, especially – the technology of forming and buying an image that is in market demand, is evidence of personal success and opportunities. The image of the body becomes a kind of «business card», which is provided for exposure in public communication. The main factor in assessing this image is the proximity of the body image to the ideal, «normal» or deviant (marginal).

It is emphasized that if in traditional societies the body image itself becomes a sign presented by a person to his social environment, then in pro-Western post-industrial societies work with the body becomes both an aesthetic and psycho-physical investment in social mobility and the formation of social relations. languages. In post-industrial civilization, thanks to sports, dietary practices and a high level of development of medical and cosmetic technologies, a person begins to evaluate the body as a personal project that requires time and money.

Key words: *body, image of ideal body, morphotype, socio-cultural control, reference groups, mass media, muscular image of body, bone image of body.*

УДК 316.4.063.2+316.4.063.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.5>

А. Ю. ТАЩЕНКО

кандидатка соціологічних наук,
асистентка кафедри соціальних структур
та соціальних відносин факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В. В. ЧЕПАК

докторка соціологічних наук, професорка, деканеса,
професорка кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ю. А. ПАНАСЕНКО

студентка факультету соціології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕТРОСПЕКТИВНЕ (ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ НА ЧАСІ: АНАЛІЗ ДЕКЛАРОВАНОЇ КАРАНТИННОЇ ПОВЕДІНКИ ПІД ЧАС COVID-19

Пандемія COVID-19 вплинула на наше життя і спричинила появу різних типів поведінки серед населення України. Автори поставили за мету провести глибокий аналіз поведінкових реакцій та з'ясувати, як вони залежать від різноманітних соціальних і демографічних чинників. Аналіз даних першої хвилі проекту «RUBICON» дозволив виділити кластери карантинної поведінки та визначити їх характеристики. Автори вказують на різницю серед чоловіків і жінок залежно від різних факторів, таких як вік, статус сімейного стану, наявність інших членів сім'ї, кількість дітей, що проживають разом із респондентами. Найбільш примітними були «максималісти», які частіше турбуються про інших членів сім'ї, мають більші родини, частіше мають дітей. Велика родина може зменшити страх перед фізично небезпечними соціальними контактами, оскільки вони вже мають багато потенційних контактів. Жінки були більш схильними до «максималістської» поведінки через більшу відповідальність за сім'ю та здоров'я всіх. Протилежний тип, «мінімалісти», менше дотримувався заходів для уникнення зараження та міг бути менше обізнаним із ризиками. Дані четвертої хвилі проекту «RUBICON» розширили можливість аналізу, ілюструючи відмінності в умовах стосовно продовження карантину у 2020 році. Авторське дослідження підкреслює зв'язок між поведінкою та віком. Молоді люди можуть бути більше обмеженими карантинном, оскільки він впливає на їхнє життя сильніше. Старші люди можуть менше хвилюватися, оскільки вже звикли до менш сприятливого стану здоров'я та боротьби зі складними хворобами. Окрім

цього, припущено, що доступ до інформації та соціальних медіа може впливати на сприйняття ризиків та реакцію на них. Подальший аналіз та обговорення необхідні для більш глибокого розуміння цих явищ та розуміння впливу пандемії на поведінку та установки населення в Україні, може служити основою для подальших аналізів і розробки стратегій управління кризовими ситуаціями подібного роду.

Ключові слова: пандемія COVID-19, поведінкові кластери, ставленнєві кластери, карантин, соціальні чинники.

Постановка проблеми. Нещодавно Всесвітня організація охорони здоров'я скасувала статус пандемії COVID-19. Але це явище, безперечно, ще надовго залишиться актуальною темою для соціологічного вивчення. Адже тривала ізоляція, дистанціювання та багато обмежень значною мірою змінили наче теперішнє повсякдення. Пандемія COVID-19 суттєво трансформувала наше трудове та професійне життя, сферу освіти, дозволяла, індустрію моди та багато іншого. З кожним днем дедалі важче повною мірою пригадати та зануритися у відчуття, які охопили людство у перші місяці карантину. Але різні люди все одно по-різному реагували на такі життєві обставини. Тому необхідні дослідження, які допоможуть зрозуміти, якими були типові і нетипові моделі поведінки у перші місяці пандемії та яким чином вони пов'язані із різними соціально-демографічними характеристиками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з наукової цікавості, ми пішли дещо нетрадиційним для даної рубрики шляхом і спитали про дослідження поведінки людей під час пандемії COVID-19 у ChatGPT, попросивши виділити 30 провідних тематичних напрямків. У першій десятці опинилися: *соціальна дистанція та фізичний контакт* (вплив обмежень, ефективність заходів, способи дотримання вимог та їх вплив на психічний стан); *виконання приписів щодо громадських заходів* (фактори дотримання громадських заходів – носіння масок, регулярне миття рук, уникання натовпу тощо); *психічний вплив пандемії* (ефекти соціальної ізоляції, почуття тривоги, депресії, страху, пов'язаний із невизначеністю та змінами у повсякденному житті стрес); *вакцинація та довіра* (ставлення до вакцинації, фактори прийняття рішення про (не)вакцинацію, сприйняття ризику, довіра до вакцин); *інформаційні джерела та сприйняття інформації* (які саме джерела інформації про COVID-19 впливали на сприйняття і розуміння людьми поточної ситуації, як відбувалося поширення місцевих та глобальних новин, інших інформаційних джерел); *економічні та соціальні наслідки* (зміни у зайнятості, втрата робочих місць, фінансовий стрес, зміни в побутових витратах); *соціальна підтримка та солідарність* (їх механізми та ефективність, рівень взаємодопомоги у суспільстві, роль громадських організацій та ініціатив у наданні допомоги та підтримки тим, хто її потребував); *особисте життя та стиль життя* (зміни в режимі дня, звичках, харчуванні, сні, фізичній активності); *управління кризою* (сприйняття людьми розбіжностей у цьому,

політичні дії, стратегії керівництва); *ментальне здоров'я* (стратегії саморегуляції, підтримка ментального здоров'я під час кризових періодів). Отже, хоча міркування мають інакший характер, позбавлений прямих аналогій, але, як і на початку розвитку самої соціології, в центрі уваги опиняється насамперед людське тіло як найзручніший та інтуїтивно найзрозуміліший об'єкт, від якого починають відштовхуватися для пояснення соціальних відносин.

У другу десятку потрапили: *сприйняття вакцин або повсякденна «вакцинологія»* (фактори вакцинаційної поведінки та різні аспекти, пов'язані з процесом вакцинації); *соціокультурні аспекти поведінки під час пандемії* (вплив культурних, етнічних, соціальних чинників на сприйняття пандемії та дотримання заходів безпеки); *інновації та технології* (використання технологій, інноваційних рішень та цифрових інструментів, вплив телемедицини, додатків контактного слідування, електронного навчання на поведінку та взаємодію); *етика та соціальні настанови* (етичні питання, включаючи розподіл ресурсів, раціональність заходів обмеження, різні аспекти соціальної відповідальності та справедливості); *економіка* (ринки праці, бізнеси, фінансова стабільність); *фізичне здоров'я* (специфічні зміни в різних аспектах здорового способу життя); *освіта* (дистанційне навчання, нерівності в доступі до освіти, різні аспекти освітньої системи); *комунікація та інформаційні повідомлення* (ефективність різних комунікаційних стратегій, сприйняття інформації, розповсюдження міфів); *роль гендеру* (вплив пандемії на чоловіків і жінок, гендерні нерівності, роль гендерних стереотипів); *соціальне дистанціювання та здоров'я громадськості* (ефективність та сприйняття заходів соціального дистанціювання, їх вплив на поведінку та здоров'я громадськості). Отже, акценти другої десятки – класично перша, регулятивна складова соціального порядку, що обмежує «природні права» в інтересах більшості.

І, нарешті, третя десятка тем – це: *психічний стан та добробут* (емоційний стан та інші аспекти, які зазвичай вивчає психологія); *сімейні відносини* (баланс роботи й особистого життя, стосунки батьків і дітей, сімейна підтримка); *специфічні психічні фактори поведінки* (впевненість у власних здібностях, відношення до правил та рекомендацій); *роль спільнот* (підтримка від родини, друзів, сусідів, онлайн-спільнот та громадських організацій); *медична система* (вплив пандемії на неї, надання медичної допомоги, доступ до лікарень, лікарських послуг, вакцинації тощо); *політична реакція* (дії уряду, політична комунікація, прийняття політичних рішень та їх вплив на поведінку громадян); *фінансова поведінка* (зайнятість, доходи, споживчі звички); *різниця у поведінці між чоловіками і жінками* (розподіл домашніх обов'язків, рівень зайнятості, доступ до послуг); *освітні процеси* (дистанційне навчання, доступ до освітніх ресурсів, психічні наслідки для учнів, студентів, працівників освіти); *громадська свідомість* (громадське сприйняття пандемії, довіра до інформації та влади,

вплив медіа і, зокрема, соціальних мереж на уявлення про пандемію). Отже, завершує популярні дослідницькі розвідки увага до різноманітних «екологічних» (у соціальному сенсі) середовищ та процесуальності у них.

Здавалося би, все зрозуміло, однак потрібно врахувати той нюанс, що ChatGPT поки що «знає» світ лише станом до вересня 2021 року. І, звісно, він міг сформулювати сутність тематичних прогалин у дослідженнях поведінки людей протягом пандемії COVID-19, що існували саме на той час.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Аналогічно до першого контакту із вищезгаданим віртуальним асистентом, ми попросили його надати список із топ-30 актуальних тем, тільки тепер – для подальших досліджень. Перша десятка тем-прогалин була пов'язана насамперед із диференціацією, нерівністю та адекватністю: *довготривалий вплив* (тривалі наслідки і зміни у загальній поведінці протягом тривалого періоду); *регіональні варіації* (унікальні контекстуальні особливості, що можуть впливати на поведінку та реакції); *вразливі групи* (люди похилого віку, інваліди, мігранти, люди з низьким рівнем освіти або / та низьким соціально-економічним статусом, їх особливі потреби, специфіка поведінки, більш глибоке розуміння їхнього досвіду, врахування їхніх потреб у стратегіях управління кризою); *використання природничих наук і технологій* (аналіз даних, штучний інтелект, машинне навчання, сенсорні технології для виявлення складних зв'язків і трендів у поведінці); *психічні поведінкові аспекти* (психічне благополуччя, механізми адаптації до нових умов); *вплив економічних наслідків пандемії* (втрата робочих місць, зміни в економічному статусі, фінансовий стрес, сприйняття економічних ризиків); *психосоціальні наслідки* (соціальна ізоляція, втрата соціальної підтримки, зміна міжособистих відносин і сприйняття якості життя); *ефективність громадських заходів і політик* (які саме заходи дійсно допомагають знижувати ризики); *попередження майбутніх пандемій* (вивчення причин їх виникнення і поширення, розробка стратегій для попередження і кращого управління подібними кризами у майбутньому); *вплив інформаційних джерел* (оцінка їх надійності і доступності, впливу на розуміння сприйняття ризиків та засобів захисту).

Друга десятка тематичних прогалин ґрунтувалася скоріше на соціально-демографічній стандартності та на травматичності: *гендерні аспекти* (врахування різниці у ставленні до здоров'я, дотриманні заходів безпеки, ментальному благополуччю між чоловіками і жінками, розробка цільової підтримки та цільових інтервенцій для них); *деталі психічного стану* (вивчення різноманітних психічних наслідків пандемії); *вікові групи* (особливості поведінки та потреб дітей, підлітків, дорослих і літніх людей); *сімейні відносини* (зміни в домашньому оточенні, балансі роботи і сімейного життя, вихованні дітей, підтримці між сім'ями); *культурні варіації* (різні способи сприйняття

та реагування, вплив пандемії на представників різних культур, розробка контекстуально зорієнтованих стратегій для них); *економічний вплив* (витрати на медичну допомогу, доступ до задоволення основних потреб); *ефективність контролю окремих заходів* (маскового режиму, дотримання соціальної дистанції, карантинних заходів, вакцинації); *довготривалі стилезжиттєві наслідки* (зміни у ставленні до здоров'я, гігієнічних звичок, соціальної взаємодії, прийняття нових норм); *оцінка інформаційного простору* (перш за все, на предмет поширення дезінформації); *глобальна співпраця* (міжнародний обмін досвідом у боротьбі з пандемією, розуміння колективного відгуку і спільних стратегій, підготовка до майбутніх глобальних викликів).

Зрештою, третя десятка тем була про практичність та множинність загроз: *взаємодія між фізичним і психічним здоров'ям* (вплив стресу, тривожності, депресії на здоровий спосіб життя, ризик інфікування, вживання превентивних заходів); *роль соціальних мереж* (вплив вірусних чуток, соціальної підтримки, комунікації в онлайн-середовищі); *різниця у впливі на різні групи населення* (нерівності у доступі до інформації, послуг охорони здоров'я, можливостях впливу на вживання превентивних заходів); *розробка ефективних підходів до психічної підтримки і допомоги* (розуміння посттравматичного стресового розладу, втоми від рішень, страху перед зараженням); *взаємодія з системою охорони здоров'я* (вплив обмежень, доступ до тестування, лікування і вакцинації, рішення щодо свого здоров'я та ризиків); *економічна нестабільність* (вплив фінансових проблем на прийняття рішень і здоровий спосіб життя); *ізоляція та соціальна віддаленість* (вплив їх як довготривалих станів на психічне здоров'я та соціальні взаємини); *інформаційна навантаженість* (вплив перенасиченості інформацією, ефекти інформаційного перенасичення і фейкових новин, пов'язаний із постійним відстеженням ситуації стрес); *реакція на вакцинацію* (вплив переконань та страхів, роль соціальних мереж у формуванні думок про вакцини); *життєві перспективи* (очікування, побоювання, плани на майбутнє, ставлення до змін, громадських заходів, переходу у нормальний режим життя).

Як бачимо, багато пунктів із першого та другого топ-30 (зокрема, про поведінку чоловіків і жінок, батьків і дітей, представників різних вікових груп тощо) «повторюються», тобто потребують детальнішого вивчення, і багато з них так чи інакше перетинаються. Даваймо порівняємо висновки ChatGPT із висновками деяких знакових у вітчизняному соціологічному співтоваристві подій. Так, перший висновок пленарного засідання XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», висловлений В. Степаненком, стосується соціології в Україні – а саме необхідності забезпечення нею всебічного(!) дослідження і соціальних викликів та ризиків COVID-19, і перспектив та можливостей цього нового

соціального досвіду [1, с. 12]. Монографічне звітування Інституту соціології НАН України за результатами проєкту «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» доречно нагадувало, що «варто актуалізувати вітчизняні особливості протікання пандемії. Вони обумовлюються тим, що в Україні універсальні соціальні виклики пандемії накладаються та поєднуються з багатофакторною суспільною трансформацією» [2, с. 6]. Міжнародні соціологічні читання пам'яті Н. В. Паніної 2021 року, згідно із результатами узагальнення конкурсних есе про глобальні та локальні кризи, наголошують на «нових можливостях для створення й перевірки теорій та прогнозів», а також на необхідності «безперервного соціологічного спостереження», якщо ми хочемо дійсно переосмислити(!) українське суспільство [3, с. 7]. 2022 рік і майже половина 2023 року через повномасштабне вторгнення замість вітальної кризи більше були стурбовані кризою екзистенційною, що відобразилося і на нещодавньому XX Світовому конгресі соціології Міжнародної соціологічної асоціації [4], і варто підкреслити, що навіть доповіді про COVID-19 від наших представників із Українського інституту політики громадського здоров'я на цьому конгресі були у дусі «як пандемія допомогла підготуватися до війни» [5]. Зараз, коли ми безстрашно повернулися до аудиторій, навіть дані про перші місяці пандемії COVID-19 бачаться в інакшому світлі, до них хочеться повернутися і проаналізувати більш детально, з максимально можливою деталізацією та користю для співгромадян.

Формулювання цілей статті. Ми маємо на меті провести глибший аналіз декларованої карантинної поведінки під час COVID-19, детальніше характеризуючи поведінкові кластери за результатами проєкту «RUBICON» Research & Branding Group [6; 7; 8] із врахуванням низки ще не включених раніше важливих змінних, а також розглядаючи визнані вартими уваги відмінності, по-перше, поведінки чоловіків та жінок серед окремих підкатегорій населення і, по-друге, всередині різних підкатегорій чоловіків та жінок.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проєкт «RUBICON» відбувся зусиллями Research & Branding Group з 28 березня по 24 квітня 2020 року. Було опитано 5620 респондентів у віці від 18 років і старше (1400 за I хвилю 28 березня – 3 квітня; 1410 за II хвилю 4-10 квітня; 1410 за III хвилю 11–17 квітня та 1408 за IV хвилю 18-24 квітня). Вибірка репрезентувала населення України за статтю, віком, типом населеного пункту та регіоном проживання (за винятком непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей, АР Крим, та м. Севастополь). Метод – CATI-опитування ролінгового формату. Максимальна похибка вибірки $\pm 3,5\%$. Ми зосередимося на аналізі першої та четвертої (останньої) хвилі, оскільки це своєрідні осьові етапи.

Дані першої хвили дозволили здійснити кластерний аналіз декларованої карантинної поведінки під час пандемії COVID-19 у 2020 р., і ми пропонуємо ознайомитися з уже опублікованими загальними характеристиками отриманих кластерів для розуміння контексту подальшої деталізації, яка вперше буде викладена саме у цій статті (див. табл. 1).

Почнемо з відмінностей, які нам допоможуть унаочнити двомірні розподіли. Фактично, вони стосувалися як усіх обов'язкових для визначення репрезентативності вибірки ознак, так і специфічних,

Таблиця 1

**Поведінкові кластери, початок пандемії
(дані у% серед тих, хто відповів)**

Карантинні заходи	«Мініма-лісти» (363/1393 осіб)	«Максима-лісти» (674/1393 осіб)	«Помір-ковані» (356/1393 осіб)
Перейшли на дистанційний режим роботи	0,6	41,7	5,3
Не користуюся громадським транспортом	3,3	90,8	28,9
Мию руки частіше і ретельніше ніж зазвичай	41,9	97,6	84,3
Не виходжу без потреби з дому	48,5	93,9	64,9
Ношу маску при виході з будинку і в громадських місцях	50,7	92,9	80,3
Дезінфікую поверхні	20,9	86,5	41
Уникаю місць скупчення людей	10,2	95,7	34,8
Дотримуюся соціальної дистанції в 1–2 м	6,6	94,8	32,3
Часто провітрюю приміщення, в якому живу або довго перебуваю	4,4	95,1	47,2
Роблю покупки онлайн та/або з доставкою додому	0,3	21,8	2,2
Відвідую магазини продуктів рідше, ніж зазвичай	9,1	93,5	47,5
Інше	7,2	4,7	4,5

Джерело: [6, с. 29].

актуалізованих під час пандемії коронавірусу у силу загострення питання про необхідність і можливість дистанціювання при неунікно систематичних близьких контактах і убезпечення найменших за віком членів домогосподарств, а також ставлення до потенційних рятівників від невідомої раніше хвороби (див. табл. 2–4, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Таблиця 2

Поведінкові кластери, початок пандемії – деталізація за ознаками статі, віку та типу населеного пункту (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластер \ Категорія	Стать***		Вік***			Тип населеного пункту*		
	Чол.	Жін.	18–29	30–49	50+	Обл. центр	Місто	Село
«Мінімалісти»	52,3	47,7	12,1	39,4	48,5	40,5	28,1	31,4
«Максималісти»	41,7	58,3	18	42,7	39,3	44,1	33,1	22,8
«Помірквані»	38,8	61,2	14,6	34,6	50,8	37,6	34,8	27,5

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 3

Поведінкові кластери, початок пандемії – деталізація за ознаками, що стосуються сумісного проживання (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Категорія Кластер \	«Скільки осіб, включно з Вами, проживає разом з Вами?»*					«Чи є у Вас діти молодше 18-ти років, що живуть з Вами разом? Якщо так, то скільки таких дітей?»*			
	Тільки я	Я + 1	Я + 2	Я + 3	Я + 4 і більше	Немає таких	1 дитина	2 дітей	3 дітей + 4 дітей і більше
«Мінімалісти»	15,2	31,6	18,3	15,2	19,7	62,6	17,7	13,9	5,8
«Максималісти»	11,1	28,6	25,1	20,5	14,6	57,9	25,3	13,3	3,5
«Помірквані»	13,0	33,6	22,6	17,8	13,0	64,0	17,7	14,6	3,7

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 4

**Поведінкові кластери, початок пандемії – деталізація
за ставленням до медичних працівників і сфери охорони здоров'я
в Україні (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)**

Кластер \ Категорія***	Позитивне (Підтримка + Повага)	Байдужість	Негативне (Недовіра + Ненависть)
«Мініма-лісти»	73,9	8,7	17,4
«Максима-лісти»	80,8	3,5	15,7
«Помірко-вані»	82,9	3,4	13,7

Джерело: побудовано авторами

Далі ми перевірили відповіді на запитання про відмінності поведінки чоловіків та жінок серед окремих підкатегорій населення, і презентуємо отримані тримірні розподіли (тобто робимо інтерсекційний аналіз). Отже, по-перше, у середньому віці і чоловіки, і жінки поводили себе схоже, а в іншому віці – ні; по-друге, у містах і чоловіки, і жінки поводили себе схоже, а в інших населених пунктах – ні; по-третє, у розлученні та у вдівстві і чоловіки, і жінки поводили себе схоже, а в інших сімейних станах – ні; по-четверте, серед тих, із ким живуть 1 чи 3+ дітей до 18 років, і чоловіки, і жінки поводили себе однаково, а в інших випадках – ні; по-п'яте, була різниця між поведінкою чоловіків і жінок, із якими живе більше 4-х людей; по-шосте, була різниця між поведінкою чоловіків і жінок, які позитивно ставляться до медичних працівників та сфери охорони здоров'я в Україні (див. табл. 5, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Чи були відмінності всередині різних підкатегорій чоловіків та жінок? Так, були: 1) серед чоловіків залежно від пункту їхнього проживання; 2) серед чоловіків залежно від їхнього ставлення до медпрацівників та сфери охорони здоров'я; 3) серед жінок залежно від їхнього віку (див. табл. 6, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Чи були відмінності у ставленні до себе і родини? (тобто, ми перевіряли ймовірну міру турботливості чоловіків та жінок із різним складом родини). Так, теж були: 1) між поведінкою чоловіків, із якими живе різна кількість осіб; 2) між поведінкою жінок, із якими живе різна кількість дітей до 18 років. А от серед поведінки і чоловіків, і жінок із різним сімейним станом відмінностей не було (див. табл. 7, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Також у попередніх наробках із цієї теми вже значився і кластерний аналіз декларованої поведінки у разі захворювання на

Таблиця 5

Поведінкові кластери, початок пандемії – інтерсекційний аналіз, чоловіки та жінки серед окремих підкатегорій населення (дані у % по рядку, % серед тих, хто відповів)

Категорія \ Кластер		«Мініма-лісти»	«Максима-лісти»	«Помірко-вані»
18–29 років**	Чоловіки	29,2	52,8	17,9
	Жінки	11,7	58,6	29,7
50+ років*	Чоловіки	34,9	39,1	26,1
	Жінки	24,2	44,8	31
Обласні центри**	Чоловіки	30,2	51,3	18,5
	Жінки	21,4	51,4	27,2
Села*	Чоловіки	37,9	37,9	24,2
	Жінки	25,9	45,4	28,8
Неодружені / незаміжні*	Чоловіки	35,8	42,1	22,1
	Жінки	20,5	53,8	25,6
Одружені / заміжні + фактичний шлюб**	Чоловіки	29,5	47,2	23,3
	Жінки	20,5	52,1	27,4
Немає дітей 18–*	Чоловіки	31,1	45,1	23,7
	Жінки	24,1	46,1	29,8
Двоє дітей 18–**	Чоловіки	35,5	44,1	20,4
	Жінки	17,5	48,5	34
Я + 4 і більше осіб*	Чоловіки	43	38	19
	Жінки	24,8	51,3	23,9
Підтримка + Повага щодо медпрацівників і СОЗ**	Чоловіки	28	49,3	22,7
	Жінки	20,6	50,2	29,2

Джерело: побудовано авторами

COVID-19 у 2020 р. – і тут наводимо результати для розуміння контексту (див. табл. 8–9).

У пошуках відмінностей за двомірними розподілами ми зафіксували, що навидовижу були відсутніми значущі відмінності, які стосуються типу населеного пункту, статі, віку, сімейного стану, кількості осіб, що живуть поруч, ставленню до медпрацівників та СОЗ. Однак, якщо із поправкою на недостатню кількість заповнених комірок (у 12,5% очікувана частота менше 5, і за менш суворими правилами щодо статистичного аналізу даних, ніж зазвичай, допускається брати до розгляду двовимірні таблиці, де є навіть до 20% таких комірок) – була

Таблиця 6

Поведінкові кластери, початок пандемії – інтерсекційний аналіз, відмінності серед різних підкатегорій чоловіків і жінок (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Категорія \ Кластер	«Мінімалісти»	«Максимальністи»	«Помірковані»
Чоловіки з обл. центрів*	30,2	51,3	18,5
Чоловіки із міст*	26,8	45,9	27,3
Чоловіки із сіл*	37,9	37,9	24,2
Чоловіки з позитивним ставленням**	28	49,3	22,7
Чоловіки з байдужим ставленням**	56,7	26,7	16,7
Чоловіки з негативним ставленням**	37	41,1	21,9
Жінки у віці 18-29 років**	21,4	51,4	27,2
Жінки у віці 30-49 років**	19,9	52,3	27,8
Жінки у віці 50+ років**	25,9	45,4	28,8

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 7

Поведінкові кластери, початок пандемії – інтерсекційний аналіз, відмінності у турботі про себе і родину (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Категорія \ Кластер	«Мінімалісти»	«Максимальністи»	«Помірковані»
Чоловіки, що живуть одні*	36,8	42,1	21,1
+1 особа з ними*	32,8	40,6	26,7
+2 особи з ними*	22,9	54,9	22,2
+3 особи з ними*	28,1	49,1	22,8
+4 і більше осіб із ними*	43	38	19
Жінки, поруч немає дітей 18-***	24,1	46,1	29,8
Жінки з 1 дитиною 18- поруч**	16,8	61,5	21,7
Жінки з 2 дітьми 18- поруч**	17,5	48,5	34
Жінки з 3 і більше дітьми 18- поруч**	35,3	50	14,7

Джерело: побудовано авторами

різниця залежно від кількості дітей до 18 років, що проживають поруч (див. табл. 10, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Знову ж таки, чи була різниця між поведінкою чоловіків і жінок, якщо дивитися на різні категорії населення? Перевіряючи, побудували

Таблиця 8

Поведінкові кластери у ситуації гіпотетичного захворювання, початок пандемії (дані у% серед тих, хто відповів)

Дії в разі коронавірусу	«Спокійні» (821/1393 осіб)	«Занепокоєні» (499/1393 осіб)	«Налякані» (73/1393 осіб)
Подзвоню до лікаря	54,7	78,2	95,9
Викличу лікаря додому	9,9	19,4	90,4
Піду в лікарню на прийом до лікаря	5	6	34,2
Викличу «швидку допомогу»	22,5	48,7	94,5
Самоізолююся – мінімізую спілкування з близькими та іншими людьми	2,3	60,9	95,9
Буду займатися самолікуванням	1,3	4,2	6,8
Нічого не буду робити – почекаю поки пройде	0,6	0,8	4,1
Інше	1,8	4,8	4,1

Джерело: [6, с. 30].

Таблиця 9

Співвідношення типів поведінки: карантин vs. хвороба, результати двох кластерних аналізів у перетині (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластери	«Спокійні»	«Занепокоєні»	«Налякані»
«Мінімалісти»	76,6	23,4	0
«Максималісти»	44,5	45	10,5
«Помірковані»	68,3	31,2	0,6

Джерело: [6, с. 30].

Таблиця 10

Поведінкові кластери у ситуації гіпотетичного захворювання – деталізація за сумісним (не)проживанням із дітьми 18– (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластер \ Категорія	Немає дітей 18– поруч	1 дитина 18– поруч	2 дітей 18– поруч	3 і більше дітей 18– поруч
«Спокійні»**	63,5	18,1	14	4,3
«Занепокоєні»**	57,7	24,7	14	3,6
«Налякані»**	49,3	35,2	9,9	5,6

Джерело: побудовано авторами

тримірні розподіли (повертаємося до інтерсекційного аналізу), і переконалися, що: 1) чоловіки та жінки середнього віку поводять себе по-різному; 2) чоловіки та жінки без шлюбних партнерів поводять себе по-різному; 3) чоловіки та жінки, з якими живуть ще 1 чи 2 осіб, поводять себе по-різному (див. табл. 11, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Чи була в поведінці різниця, схована всередині категорій «чоловіки» та «жінки»? Тільки одна – серед жінок різного віку (див. табл. 12, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Аналіз даних четвертої хвилі презентується вперше у цій статті. Отже, перш за все ми здійснили кластерний аналіз декларованих засад ставлення до подальшого карантину під час COVID-19 у 2020 р. (див. табл. 13, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Перевірємо наявність відмінностей залежно від типу населеного пункту, віку, статі, сімейного стану, кількості дітей 18–, що проживають поруч, та знання про хворих. Бачимо, що значущі відмінності були за половиною розглянутих ознак – за віком, сімейним станом та знанням

Таблиця 11

Поведінкові кластери при гіпотетичному захворюванні – інтерсекційний аналіз, чоловіки і жінки серед окремих підкатегорій (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Категорія \ Кластер		«Спокійні»	«Занепокоєні»	«Налякані»
30–49 років*	Чоловіки	61,9	32,1	6
	Жінки	53,6	41,9	4,5
Неодружені / незаміжні*	Чоловіки	64,2	32,6	3,2
	Жінки	47,9	44,4	7,7
Я+1*	Чоловіки	67,8	30,6	1,7
	Жінки	57,3	37,8	5
Я+2*	Чоловіки	56,9	33,3	9,7
	Жінки	50,9	44,9	4,2

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 12

Поведінкові кластери при гіпотетичному захворюванні – інтерсекційний аналіз, різні підкатегорії чоловіків та жінок (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Категорія \ Кластер	«Спокійні»	«Занепокоєні»	«Налякані»
Жінки у віці 18–29 років*	48,6	44,1	7,2
Жінки у віці 30–49 років*	53,6	41,9	4,5
Жінки у віці 50+ років*	61,5	32,8	5,7

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 13

**Ставлення до кластерів, предмет – подальший карантин
під час COVID-19 (2020)**

Декларовані засади \ Кластер		«Обережні» (555/668 осіб)	«Відчайдушні» (113/668 осіб)
Чи пододала Україна те найгірше, що пов'язане з епідемією і кризою через це***	Ні + Скоріше ні	15,1	46
	Найгірше – це зараз	13,2	15
	Так + Скоріше так	71,7	38,9
Підтримка продовження карантину до 12.05 (недостатньо підтверджено значущість ***)	Так + Скоріше так	94,2	0
	Однаково	1,4	0,9
	Ні + Скоріше ні	4,3	99,1
Готовність до можливого ще довшого карантину (недостатньо підтверджено значущість ***)	Так + Скоріше так	65,6	12,4
	Однаково	1,1	0
	Ні + Скоріше ні	33,3	87,6
Матеріальний стан (відмінності не значущі)	Нужденні + З їжею	20,9	16,8
	Їжа + найнеобхідніше	39,1	37,2
	Майже забезпечені + Забезпечені	40	46
Ставлення до медичних працівників та сфери охорони здоров'я (СОЗ)*	Позитивне	83,6	74,3
	Байдуже	4	8
	Негативне	12,4	17,7
Коли потрібно знімати карантинні обмеження***	Прямо зараз (дві альтернативи разом)	14,6	85,8
	Менше хворих (дві альтернативи разом)	45,6	13,3
	Без хворих + Вакцина	39,8	0,9

Джерело: побудовано авторами

про хворих (див. табл. 14–16, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Тримірні розподіли (інтерсекційний аналіз) засвідчили, що різниця між установками чоловіків та жінок, розглянутих усередині інших категорій населення, були математично суттєвими тільки в одному випадку (значущість відмінностей – рівень 0,05): чоловіки, з якими

Таблиця 14

Ставленнєві кластери, предмет – подальший карантин під час COVID-19 (2020), деталізація за ознакою віку (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластер \ Категорія	18–29 років	30–49 років	50+ років
«Обережні»***	16,6	39,3	44,1
«Відчайдушні»***	18,6	57,5	23,9

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 15

Ставленнєві кластери, предмет – подальший карантин під час COVID-19 (2020), деталізація за ознакою (не)шлюбності (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластер \ Категорія	Не у шлюбі	З партнером	У розлученні	У вдівстві
«Обережні»**	17,3	65,7	5,4	11,6
«Відчайдушні»**	20,7	69,4	8,1	1,8

Джерело: побудовано авторами

Таблиця 16

Ставленнєві кластери, предмет – подальший карантин під час COVID-19 (2020), деталізація за ознакою обізнаності (дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)

Кластер \ Категорія	Особисто знають хворих + самі хворіють або хворіли	Особисто не знають, але чули про таких від знайомих, друзів, родичів	Особисто не знають і нічого не чули
«Обережні»*	5,2	13,9	80,9
«Відчайдушні»*	6,3	4,5	89,3

Джерело: побудовано авторами

поруч проживає ще 1 особа, частіше були серед «обережних» порівняно з жінками, з якими поруч проживає ще 1 особа (92,6% проти 80,8%); відповідно, жінки із «+1» у домогосподарстві частіше знаходилися серед «відчайдушних», ніж чоловіки із «+1» у домогосподарстві (19,2% проти 7,4%). Значущі відмінності всередині різних категорій чоловіків та жінок були наявні за ознакою віку (для обох категорій) та ознакою сімейного стану (тільки для жінок – див. табл. 17, значущість відмінностей: *** – рівень 0,001; ** – 0,01; * – 0,05).

Висновки та перспективи. Отже, зупинимось на найбільш цікавих та важливих відмінностях для їх пояснення. Поведінка «максималістів» зумовлена тим, що у них є необхідність піклуватися ще про когось, окрім себе. Тобто, їх сім'ї зазвичай більші, і вони мають дітей, в той

Таблиця 17

**Ставленняві кластери, предмет – подальший карантин (2020),
інтерсекційний аналіз, відмінності у підкатегорій за статтю
(дані у% по рядку,% серед тих, хто відповів)**

Категорія \ Кластер	«Обережні»	«Відчайдушні»
Чоловіки у віці 18–29 років*	78,8	21,2
Чоловіки у віці 30–49 років*	76,5	23,5
Чоловіки у віці 50+ років*	92,1	7,9
Жінки у віці 18–29 років**	83,6	16,4
Жінки у віці 30–49 років**	77,3	22,7
Жінки у віці 50+ років**	89,3	10,7
Жінки не у шлюбі*	86,0	14,0
Жінки з партнером*	81,5	18,5
Жінки у розлученні*	75,8	24,2
Ж у вдівстві*	96,6	3,4

Джерело: побудовано авторами

час як у «мінімалістів» та «поміrkованих» частіше спостерігається ситуація, коли вони живуть самотійно або ще лише з одним членом сім'ї. «Максималістська» поведінка частіше притаманна жінкам, ніж чоловікам, що можна пояснити більшою відповідальністю жінок (які досі виконують свої традиційні ролі у сім'ї) за здоров'я її членів та турботу про них. Також «мінімалістам» меншою мірою притаманне дотримання заходів, що допомагають уникнути зараження хворобою. Тобто, вони більш байдужі до пандемії як такої, тому бачимо і статистично значущу вищу частку байдужого ставлення до медичних працівників серед цього кластера, тоді як «максималісти» та «поміrkовані» частіше мають переважно позитивне ставлення до них.

Якщо у обласних центрах частка «максималістів» серед чоловіків та жінок приблизно однакова, то у селах спостерігається збільшення цього розриву – у сторону більшої частки «максималістів» серед жінок. Але також зі зростанням розриву бачимо зменшення часток «максималістів» серед обох статевих груп, що може бути зумовлено меншою кількістю населення у селах, а, отже, меншою кількістю потенційних соціальних контактів та ймовірністю зараження. Примітним є те, що зі збільшенням кількості членів сім'ї частка чоловіків-«максималістів» поступово зростає, але коли досягаємо позначки «4 і більше осіб», що проживають із ними, вона різко знижується і натомість зростає частка чоловіків-«мінімалістів». Тобто, до певної межі чоловіки відчувають все більшу і більшу відповідальність за захист сім'ї, а потім сім'я стає настільки великою, що вже наявна кількість соціальних контактів у ній і так висока, тому не так лякають і зовнішні соціальні контакти. Також

більшу кількість людей складніше контролювати для їх захисту, тому у великих сім'ях батьки легше сприймають можливі загрози, до яких вже давно звикли. Ще, як припускаємо, може діяти фактор розділеної відповідальності один за одного на більшу кількість осіб, і тому чоловіки відчувають свою відповідальність менш інтенсивно. У жінок спостерігається схожа ситуація зі збільшенням частки «мінімалісток» зі збільшенням кількості дітей у сім'ї, що можна пояснити аналогічно.

Бачимо також, що жінки старшого віку (50+) частіше належать до кластеру «мінімалісток», ніж жінки молодшого віку, що може виглядати досить суперечливо, адже саме люди старшого віку мали вищий ризик зараження. Але це можна пояснити тим, що молодші жінки можуть бути більш обізнані із факторами ризику та впливом коронавірусу на їх здоров'я, ніж старші, особливо якщо вони мають дітей або молодших родичів. Жінки старшого віку, з іншого боку, можуть вже мати власних дорослих дітей та менше хвилюватись про них та про свій добробут у зв'язку з коронавірусом. Також існує фактор доступу до інформації, адже молодші жінки, які активно використовують соціальні медіа, можуть бути більш чутливими у відношенні до отримання інформації про загрози та ризику. Завищена кількість інформації та медійний шум можуть збільшити почуття страху та тривоги. Схожа ситуація спостерігається і при виокремленні кластерів на основі поведінки у разі захворювання. Жінки старшого віку частіше належать до кластеру «Спокійні», ніж жінки молодшого віку, адже вони частіше мають певні попередні хвороби або хронічні стани, які можуть збільшити ризик важкого перебігу коронавірусної інфекції. Внаслідок цього вони можуть відчувати меншу тривогу, оскільки вже звикли до менш сприятливого стану здоров'я та боротьби зі складними хворобами.

При виокремленні кластерів за результатами опитування четвертої хвилі ми отримали підстави говорити про ще два типи поведінки людей: «Обережні», які ще підтримують продовження карантину та заходи захисту від хвороби, і «Відчайдушні», які виступають за скасування карантинних заходів. До кластеру «відчайдушних» частіше належать люди молодшого віку. Чому? Мабуть, тому, що карантинні обмеження впливають на їхнє життя та обмежують його значно більше, ніж це відбувається для людей старшого віку, які і раніше проводили більшу частину часу вдома. Вдівці та вдови можуть бути більш обережними, бо втратили своїх шлюбних партнерів безпосередньо під час пандемії; цілком закономірно, що чутки можуть роздмухувати негативні думки та емоції більше за стан реальної хвороби, коли ти не знаєш, чого насправді чекати, і не маєш досвіду покрокового долавання невідомої хвороби; також не дивно, що чоловіки традиційно більше переймаються долею та перспективами навіть однієї людини, що проживає поруч, бо відчувають себе головою навіть такої маленької родини, і що в середньому віці погляди на ситуацію більш зважені, ніж у молодості та старості. Але при цьому очевидно, що навіть наведені тільки

у цій статті конкретизовані дані отримали тільки пролегомени і вступ до своєї інтерпретації, і ми потребуємо подальших інсайтів та обговорень із колегами.

Список використаної літератури

1. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. *Матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19»*, 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / КНУ імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Л. Малес, д.соц.н. Ю. Савельєва, к.соц.н. О. Боровського та к.соц.н. І. Набруско]. К. : «Наукова столиця», 2021. 154 с.

2. Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки / за наук. ред. В. П. Степаненка. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2021. 406 с.

3. Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство. *Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної* / за наук. ред. Є. І. Головахи, О. Г. Стегнія та О. О. Максименко. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 170 с.

4. Куценко О. Коротка інформація про XX Світовий конгрес соціології (Мельбурн, 2023) та нашу спеціальну сесію на ньому. *САУ – Портал Соціологічної асоціації України*. URL: <https://sau.in.ua/opinion/kоротка-informacziya-pro-hh-svitovuj-kongres-socziologiyi-melburn-2023-ta-nashu-speczialnu-sesiyu-napomu/> (дата звернення: 29.09.2023).

5. Благодійна організація «Український інститут політики громадського здоров'я» (УІПГЗ). XX Всесвітній соціологічний конгрес МСА. *Український Інститут Політики Громадського Здоров'я*. URL: <https://uiphp.org.ua/uk/hromadske-zdorovia/podii-ta-anonsy/item/397-xx-vsesvitnii-sotsiolohichni-konhresmsa> (дата звернення: 29.09.2023).

6. Ташченко А., Олексюк О. *Вплив COVID-19 на глобальне споживання даних / Ексабайтова економіка : підручник* / за науковою ред. к.е.н., доц. Татомир І. Л., к.тех.н., доц. Шульжика Ю. О. Трускавець : ПОСВІТ, 2022. С. 28–39.

7. Ташченко А. Болоче питання: карантинні переживання про особисте та державне. *Research & Branding Group*. 2020. URL: <https://rb.com.ua/uk/blog-uk/boljuche-pitannya-karantinni-perezhivannja-pro-osobiste-ta-derzhavne/>

8. Ташченко А. Рубікон: такі різні українці. *Research & Branding Group*. 2020. URL: <http://rb.com.ua/uk/blog-uk/rubikon-taki-rizni-ukrainci/>

Tashchenko A. Yu., Shepak V. V., Panasenko Yu. A. Retrospective (re) conception in time: analysis of declared quarantine behavior during COVID-19

The COVID-19 pandemic has impacted our lives, and resulted in various types of behavior among the population of Ukraine. The authors aimed to conduct an in-depth analysis of behavioral reactions, and understand how they depend on various social and demographic factors. The analysis of data from the first wave of the «RUBICON» project allowed for the identification of clusters of quarantine behavior, and their characteristics. The authors note differences among men and women depending on factors such as age, marital status, the presence of other

family members, and the number of children living with the respondents. The most prominent ones were the «maximalists», who were more concerned about other family members, had larger families, and more often had children. A large family can reduce the fear of physically risky social contacts, since they already have many potential contacts. Women were more inclined to «maximalist» behavior, due to their greater responsibility for the family and the health of everyone. The opposite type, «minimalists», adhered less to measures to avoid infection, and may have been less informed about the risks. Data from the fourth wave of the «RUBICON» project expanded the possibilities for analysis, illustrating differences in attitudes regarding the continuation of quarantine in 2020. The authors' research emphasizes the connection between behavior and age. Young people may be more restricted by quarantine as it affects their lives more strongly. Older people may worry less as they are accustomed to less favorable health conditions and dealing with complex illnesses. In addition, it is assumed that access to information and social media can influence risk perception and reactions to it. Further analysis and discussion are necessary for a deeper understanding of these phenomena and the impact of the pandemic on the behavior and attitudes of the population in Ukraine, which can serve as a basis for further analysis and the development of strategies for managing similar crisis situations.

Key words: COVID-19 pandemic, behavioral clusters, attitude clusters, quarantine, social factors.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.01: 316.47 (277.5)

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.6>

І. С. НЕЧИТАЙЛО

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
Харківський національний університет внутрішніх справ

О. В. БОРЮШКІНА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін
Державний біотехнологічний університет

ПІДВИЩЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНА КАПІТАЛІЗАЦІЯ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВЗАЄМООБУМОВЛЕНOSTІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ)

Статтю присвячено розгляду тенденцій, які актуалізувалися в українському громадянському суспільстві з початком повномасштабного вторгнення росії, і свідчать про певні зрушення процесу соціальної капіталізації (тобто перетворення існуючих соціальних зв'язків на соціальний капітал). Мета статті полягає у теоретичному осмисленні та обґрунтуванні взаємообумовленості посилення громадянської активності та соціальної капіталізації, на прикладі українського суспільства в умовах повномасштабної війни росії проти України. Автори зауважують на доцільності використання терміну «соціальна капіталізація», який підкреслює не-сталість соціального капіталу, його форм та стану, зосереджує увагу на важливості, власне, процесу накопичення соціального капіталу. В якості емпіричної бази використовуються результати досліджень, проведених на перших етапах перебування України в умовах повномасштабної війни українським аналітичними центрами та організаціями (Соціологічна група «Рейтинг», «Gradus Research» та ін.). На основі цих даних доводиться високий рівень згуртованості українців та довіри до державних інституцій, консолідація на рівні уявлень, цінностей, національної ідентичності, а разом із тим, і на рівні соціальних дій, що призводить до розвитку громадянської активності. Робиться висновок,

що на тлі значного підвищення громадянської активності відбувається утворення численних зв'язків між громадянами та їх об'єднаннями. На думку авторів, ці зв'язки надають потужного імпульсу процесу соціальної капіталізації. Зауважується, що навіть якщо активні дії громадян та їх об'єднань в певні періоди часу будуть знижуватися, у разі виникнення нових проблем, накопичений соціальний капітал завжди буде слугувати надійною основою для швидкого згуртування і соціальної консолідації громад і суспільства в цілому.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянська активність, соціальний капітал, соціальна капіталізація, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. В становленні громадянського суспільства процеси соціальної консолідації і згуртування відіграють надважливу роль, будучи одночасно і передумовою формування такого суспільства, і механізмом його подальшого функціонування. Соціальна консолідація і згуртування, в свою чергу, уможливорюються за умови наявності стійких соціальних зв'язків між індивідами і соціальними групами, які встановлюються та існують на основі довіри, поваги, взаємної зацікавленості. Під час значних соціальних потрясінь соціальні зв'язки між індивідами та групами можуть як послабитися (як під час пандемії COVID-19), так і посилюватися [7, с. 5]. Одним з найзначніших соціальних потрясінь є війна. Як правило, у першій своїй фазі, війна консолідує суспільство, згуртовує його громадян перед обличчям спільного лиха та ворога. Втім з подальшим ходом війни, на тлі економічного упадку, постійного емоційного напруження, фізичного та психологічного виснаження більшої частини населення, слідом за стрімким сплеском консолідації може прийти не менш стрімке падіння її рівня, що несе негативні соціальні наслідки. Цю статтю присвячено розгляду тенденцій, які актуалізувалися в українському громадянському суспільстві з початком повномасштабного вторгнення росії і свідчать про певні зрушення процесу соціальної капіталізації – перетворення існуючих соціальних зв'язків на соціальний капітал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато хто з українських дослідників розглядає потужний соціальний капітал як запоруку успішного розвитку суспільства. Наприклад, О. Краєвська, зауважує на взаємозв'язку соціального капіталу, соціальної довіри та самоорганізації населення і підкреслює: «В сучасних умовах розвитку українського суспільства... актуалізується роль соціального капіталу як чинника формування неконфліктних відносин у суспільстві на засадах довіри та партнерства. Трансформація суспільно-економічних відносин в умовах недовіри до інститутів влади та зневіри у власних силах обумовлює зростання соціальної напруги та блокування потужних ресурсів суспільного розвитку... За таких обставин актуалізується необхідність дослідження інструментів розвитку соціального капіталу, де одним із головних є самоорганізація населення...» [15, с. 142]. М. Губа розглядаючи соціальний капітал, як чинник розвитку громад пише: «...Соціальний капітал, втілюючись в очікуваннях, що спільно

розділяються, і нормах, що регулюють практики поведінки і людські відносини, є стержнем функціонування суспільства як на макро-, так і на мікрорівні...» [6, с. 18]. Д. Гончаров і В. Тукан, досліджуючи роль соціального капіталу крізь призму теорії самоорганізації складних систем, роблять такий висновок: «... Соціальний капітал є завжди продуктом організованої взаємодії, тому він має громадську, а не індивідуальну природу... Соціальний капітал ... сприяє зміцненню “живої матерії” громади ... сприяє формуванню взаємної поінформованості та міжособистісної солідарності...» [3, с. 32]. Л. Єлісеєва розглядає соціальний капітал як основу кооперативної взаємодії, з одного боку, як результат кооперації індивідів, а з іншого – як ресурс, що «... визначає обмеження та економічні можливості для нових форм економічної активності, сприяє зменшенню трансакційних витрат, асиметрії інформації, проявів опортуністичної поведінки та відповідно забезпечує економічний розвиток нової якості (через ... підвищення рівня соціальної згуртованості тощо)...» [11, с. 32].

В цілому аналіз спеціальної наукової літератури показує, що, на думку вітчизняних і закордонних вчених, розвиток демократичного суспільства, базовими цінностями якого є державність, добробут населення, національна безпека, гуманізм, ідеали свободи, рівності соціальних шансів і можливостей, високий рівень особистої відповідальності, не уявляється можливим без потужного соціального капіталу. Такої думки дотримуються О. Герман, М. Грицаєнко, О. Демків, Т. Заяць, В. Жаховська, І. Карпова, Т. Руда, В. Середа та ін. [2; 4; 7; 18; 19; 20]. На цьому тлі, недостатньо вивченими залишається тенденції, що демонструють зворотній зв'язок, тобто ті, що мають місце в громадянському суспільстві, і свідчать про процес соціальної капіталізації – перетворення на соціальний капітал зв'язків, утворюваних громадянською активністю (індивідів, соціальних груп і організацій).

Мета статті – теоретичне осмислення та обґрунтування взаємообумовленості процесів посилення громадянської активності та соціальної капіталізації (на прикладі українського суспільства в умовах повномасштабного вторгнення росії).

Виклад основного матеріалу. В цілому, всі наукові трактування соціального капіталу можна диференціювати на ті, що співвідносяться з мікрорівнем соціальної взаємодії і ті, що розкривають це поняття в контексті макросоціальних відносин. На мікрорівні соціальний капітал – це сукупність реальних і потенційних ресурсів індивіда, до яких він має доступ як член тієї чи іншої соціальної групи (спільноти, мережі тощо) і які можуть бути використані в досягненні особистих цілей (У. Бейкер, Р. Барт, Н. Лін, А. Поргес, Х. Д. Флеп та ін.). Макрорівневі трактування соціального капіталу відбиті у визначенні, запропонованому Р. Патнамом, згідно якого соціальний капітал утворюється з активних стосунків між людьми, в межах яких (і для існування/підтримки яких) довіра та спільні цінності мають першочергове

значення, роблять можливими та спрощують їх (людей) взаємодію [7, с. 20; 26, с. 103;]. Подібні визначення соціального капіталу пропонуються М. Шиффом, Ф. Фукуямой та ін. При такому підході, обсяг соціального капіталу повністю залежить від рівня взаємної довіри членів суспільства і найчастіше проявляє себе у активності їхньої участі в тих чи інших громадських (недержавних) організаціях, асоціаціях тощо.

Окрім того, в залежності від якісних та кількісних характеристик соціальних мереж, у які включена людина, розрізняють зв'язуючий (bonding; від англ. – той, що «пов'язує») та об'єднуючий (bridging; від англ. – той, що «будує мости») соціальний капітал [26, с. 104]. Зв'язуючий соціальний капітал формується і накопичується у взаємодії з близькими людьми, особисто значущими для індивіда (члени родини, родичі, друзі тощо). Об'єднуючий соціальний капітал вибудовується на основі відносин між різними соціальними групами. Маються на увазі, передусім, зв'язки у межах громадських організацій та спільнот, формальні зв'язки членства та/або партнерства. Вважається, що саме об'єднуючий соціальний капітал є тим ресурсом, що дозволяє забезпечити прозорість та підзвітність державних і недержавних інститутів, стимулює економічне зростання та полегшує виконання реформ. Ідеальні умови для накопичення такого капіталу утворює розвинуте громадянське суспільство, для якого характерні високі рівень громадської активності та довіри [19].

Безумовно, існує спільність у всіх зазначених трактуваннях і типах соціального капіталу. В усіх випадках йдеться про соціальні зв'язки, що вибудовуються на основі довірчих відносин та відносної спільності ціннісного поля. Брак соціального капіталу, у буд-якому разі, має чимось компенсуватися. Як правило, така компенсація відбувається за рахунок поширення і домінування авторитарних або тоталітарних практик з боку держави, оскільки пасивні та роз'єднані громадяни не в змозі поставити державу під належний контроль. У такій ситуації розвиток демократії є неможливим, а громадянське суспільство може існувати, у кращому випадку, тільки «на бумазі».

В межах цієї статті ми використовуємо термін «соціальна капіталізація», який підкреслює не-сталість соціального капіталу, його форм та стану, зосереджує увагу на важливості процесу накопичення соціального капіталу, динаміка якого значно зростає у періоди соціальних революцій (наприклад, під час Революції Гідності) та потрясінь (таких, як російсько-українська війна).

Поняття громадянського суспільства застосовується для позначення системи суспільних відносин, що перебувають поза сферою державного врегулювання. Громадянське суспільство утворюється та функціонує на основі самоорганізації його структур, а не на підставі організації державою певних «засновуючих» заходів, нав'язування лінії поведінки тим чи іншим інститутам. Саме різноманітні форми самоорганізації громадян несуть в собі величезні резерви соціального, економічного і культурного розвитку держави [16, с. 100].

Починаючи з першого року незалежності, кількість громадянських організацій в Україні незмінно зростає. Так, у 1991 році їх налічувалося близько 400, через десять років (2011) їх було вже 67696, а ще через 10 років (2021) – 92361. Дослідники розвитку громадянського суспільства в Україні засвідчують, що переломними у цьому процесі стали 2013–2014 рр. [20]. На тлі подій, пов'язаних із Революцією Гідності, агресією Росії, порушенням нею державних кордонів України і початком російсько-української війни, український народ гуртується, з'являються численні волонтерські рухи, недержавні організації, що об'єднують людей, які прагнуть застосувати власні сили і активність для протистояння агресору, допомоги українським військовим, підтримки цивільного населення тощо. Важливо, що більшість із зазначених об'єднань не просто існує, а реально діє, роблячи важливі для країни справи.

Слід зазначити, що, відповідно до регулярних соціологічних моніторингів, «переломні» для України моменти супроводжувалися різкими стрибками рівня довіри до органів державної влади. Проте, з плином часу, рівень довіри знову знижувався до критично низьких показників. Це чудово ілюструють результати Національного опитування громадян щодо демократичних змін у політичній та суспільній сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні, виконаного компанією GFK Ukraine за фінансової підтримки проекту USAID «Справедливе правосуддя». Дослідження проводилось на основі порівняння результатів двох соціологічних опитувань, відповідно, в 2015 та 2016 рр. Результати цього дослідження дали змогу зробити наступні висновки: критично низьким і без ознак позитивної динаміки залишався рівень довіри до вищих органів влади (рівень довіри до Президента (П. Порошенка) навіть дещо знизився: з 19% у 2015 р. до 16% у 2016 р.); мала місце слабка тенденція підвищення довіри до суду та прокуратури (судовій владі довіряли 5% у 2015 р., у 2016 – 10%, а прокуратурі, відповідно, 6% та 11%), при цьому рівень недовіри до суду скоротився з 79% у 2015 р. до 69% у 2016 р., а прокуратурі – з 77% до 61%, відповідно. Це, може свідчити скоріше про суспільні очікування від розпочатих на той час реформ, ніж про реальні зміни; суттєво підвищився рівень довіри до нової поліції (з 8% у 2015 р. до 21% у 2016 р.), хоча залишався високим і рівень недовіри (37%), а також питома вага тих, хто ще не визначився; стабільним залишався високий рівень довіри до інститутів, які в масовій свідомості асоціюються зі спротивом збройній агресії Росії (Збройні сили України, добровольчі батальйони та волонтери); у 2016 р. посилились регіональні відмінності. «Особлива позиція» населення Сходу України проявила себе доволі помітно: щодо окремих інститутів рівень недовіри в два рази перевищує середні значення для України. Досить несподіваними були відповіді населення Півдня України, які фіксували підвищення рівня довіри навіть до вищих органів влади (наприклад, Кабінету Міністрів

України довіряли 16%, у той час, як в середньому по всій Україні – 10%); зросла зневіра в можливості української влади в найближчій перспективі («наступні 12 місяців») стати більш відповідальною та ефективною (у 2015 р. в це вірили 11% опитаних, а у 2016 р. – лише 7%); більшість респондентів (57% в обох опитуваннях) були переконані у неможливості позитивних змін в державі [9].

Рівень довіри українців до органів влади та владних дій значно виріс, про що свідчать актуальні результати соціологічних досліджень. Так, за даними соціологічної групи «Рейтинг» (серпень 2022) три чверті українців (74%) оцінюють напрям розвитку країни як правильний. Лише 13% вважають, що країна рухається у неправильному напрямку, стільки ж – не змогли відповісти. Після незначного падіння у травні, показники стабілізувались¹ [24].

За результатами опитування, проведеного дослідницькою компанією Gradus Research² щодо міграції та соціально-політичних настроїв під час повномасштабної війни Росії проти України, 68% українців оцінюють дії влади України від початку розв'язаної Росією війни як ефективні. Окрім цього, 72% респондентів вважають ефективними дії влади у царині військового захисту країни від агресора. Щодо економічного регулювання, то майже половина опитаних (47%) вважають, що дії держави у цьому напрямку є ефективними. Гірша оцінка дій влади в контексті допомоги громадянам, які втратили роботу та дохід під час війни (лише третина (31%) оцінила ці дії як ефективні), а 44% вважають їх неефективними [25]. Найвищий рівень довіри українців спостерігався до Збройних сил України (62% опитаних) та Президента України (49% опитаних). Слід зазначити, що за рік повномасштабного вторгнення ситуація з довірою тільки покращилася. За результатами комплексного дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року», проведеного Соціологічною групою «Рейтинг»³

¹ Аудиторія: населення України віком від 18 років, в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Результати зважені з використанням даних Державної служби статистики України. Вибірка репрезентативна за віком, статтю, типом поселення. Метод опитування: САП (телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера), випадкова вибірка мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності з довірчою імовірністю 0,95 – не більше 3,1% (17–18 серпня 2022 р.; n=1000).

² Опитування проведено методом самозаповнення анкети в мобільному додатку на замовлення Єврокомісії та у партнерстві з Центром економічного відновлення. Онлайн-панель Gradus відображає структуру населення міст з кількістю мешканців понад 50 000 у віці 18–60 років за статтю, віком, розміром населеного пункту та регіоном (20–22 травня 2022 р.; n=2083).

³ Аудиторія: населення України віком від 18 років, в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Результати зважені з використанням даних Державної служби статистики України. Для проведення дослідження було здійснено три етапи: 1) кількісне опитування методом САП на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів (6–7 лютого 2023 р.; n=1000; вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення; помилка репрезентативності з довірчою імовірністю 0,95 –

довіра до Збройних сил України росла з 65 до 97%, до Президента – з 36 до 90% [23].

Що є особливо важливим у плані накопичення і подальшого примноження соціального капіталу, так це те, що відбулися значні зміни на рівні цінностей і ціннісної свідомості українців, а також на рівні громадянської ідентичності. За відносно незначний проміжок часу з моменту початку повномасштабного вторгнення Росії, українське суспільство набуло виразної ціннісної гомогенності (раніше були помітні регіональні відмінності). Загалом спостерігається динаміка у бік цінностей самовизначення та відкритості до змін. Традиційно домінують універсалізм та доброта. На високому рівні залишилися конформність і на протигагу їй самостійність. Також значимими є цінності безпеки і традиційності. За рік дещо зросли значення цінності традиційності, гедонізму, стимуляції та особливо самостійності. Традиційно цінності самостійності, багатства та гедонізму притаманні більше молоді. На протигагу їм у середній та особливо у старшій вікових групах більш схильні до консервативних цінностей (традиційності та конформізму). Натомість такі цінності як самостійність, універсалізм, доброта, безпека та досягнення притаманні представникам усіх вікових категорій. Якщо для чоловіків значно вищими є цінності стимуляції, досягнення та багатства (влади), то для жінок – безпеки, традиційності, конформізму, універсалізму і доброти [24]. За рік повномасштабного вторгнення, спостерігається посилення актуальності і значущості загальноприйнятих норм та цінностей. На думку експертів Соціологічної групи «Рейтинг», саме тому амонійні настрої не набули масового поширення, більш того, спостерігається зворотна тенденція, адже кількість тих, у кого переважає аномійний стан (стан деморалізованості) зменшилась з 72 до 48% [23].

З рік повномасштабного вторгнення, відбулися зміни і в національній самоідентифікації: абсолютна більшість опитаних ідентифікує себе як громадянина України (порівняно з 2021 роком показник зріс з 76 до 94%). Половина ідентифікують себе європейцями (подвійний ріст). Окрім того, фіксується значне зростання суспільної самооцінки. Більшість опитаних оцінили положення України вище середнього – 4,6 балів з 7 максимальних, що в 1,5 рази вище показника 2021 року. Дві третини опитаних оцінили майбутні перспективи України на найвищому рівні [23].

Згуртованість українців у ставленні до державних інституцій, високий рівень довіри до них, а також консолідація на рівні уявлень,

не більше 3,1%); 2) онлайн опитування методом CAWI (Computer Assisted Web Interviewing) здійснено на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів, на платформі Rating Online. (10–13 лютого 2023 р.; n = 600; помилка репрезентативності – не більше 4%); 3) фокус-групове дослідження з проведенням трьох онлайн фокус-групових дискусій з респондентами з 23 міст і містечок України (4–5 лютого 2023 р.; n = 26)

цінностей, соціальної (національної) ідентичності, призвели до консолідації на рівні соціальних дій, слугували плідним ґрунтом для розвитку соціальної і, зокрема, громадянської активності.

Громадянська активність, з соціологічної точки зору, розглядається як особливий тип активності соціальної. На індивідуальному рівні громадянська активність проявляє себе як усвідомлене, творче ставлення до суспільно-політичної, трудової діяльності, що сприяє гармонійному розвитку особистості та її повноцінної (само)реалізації як громадянина [1, с. 21; 17]. Громадянська активність груп та організацій проявляє себе в усвідомленій і цілеспрямованій соціальній включеності з метою захисту та/або розширення своїх економічних, політичних, соціальних та інших прав і свобод [14]. Акторів громадянської активності відрізняє високий рівень особистісної і соціальної відповідальності, розвинені навички відстоювання прав та інтересів, не виходячи за рамки моральних та правових норм [5; 10; 22].

За даними, представленими в межах проекту «Science at risk» – цикл лекцій «Україна та Харківщина у воєнний час: вустами науковців» однією із залучених експертів-лекторів, кандидаткою політичних наук Юлія Біденко, попри те, що громадський сектор зазнав значних фінансових проблем з початком повномасштабного вторгнення Росії, все ж таки, очевидними є і значні позитивні зміни на цьому тлі. На думку експертки, неочікувано висока резистентність України, як здатність протистояти ворогові, багато у чому базується і тримається на функціонуванні та активності громадських об'єднань.

Попри розповсюджений стереотип про слабкість громадянського суспільства в Україні, дані свідчать про інше: Україна має досить високий індекс сталості громадянського суспільства (Civil Society Organisations Sustainability Index – CSOSI). Цей індекс дорівнює 3,2 (за 7-ми бальною шкалою)⁴ і є найвищим (і значно вищим) серед всіх пострадянських країн, а також є цілком нормальним у розрізі країн світу, таким що співвідноситься з індексами країн ЄС. Індекс сталості організацій громадянського суспільства було розроблено у 1997 р. для аналізу ситуації у Центральній, Східній Європі і Євразії, сьогодні він охоплює 74 країни світу. До розрахунку індексу входять показники за наступними аспектами діяльності громадянських організацій: (1) Правове середовище; (2) Організаційна спроможність; (3) Фінансова стійкість; (4) Адвокація; (5) Надання послуг; (6) Секторальна інфраструктура; (7) Публічний імідж [13].

Підкреслимо, що зазначений показник характеризує ситуацію до повномасштабного вторгнення Росії. Втім, є всі підстави стверджувати,

⁴ Специфіка інтерпретації: чим ближчим є індекс до 1 – тим більш сталим є громадянське суспільство і навпаки. Дослідження розроблено Агенством США з міжнародного розвитку (USAID) і впроваджується організацією FHI360 разом з Міжнародним центром з некомерційного права (ICNL). Виконавцем проекту в Україні є УНЦПД (Український незалежний центр політичних досліджень).

що після повномасштабного вторгнення ситуація не погіршилася. Українці почали гуртуватися не тільки на основі діяльності громадських організацій, але і без їх участі, на підставі спільних цілей цінностей, прагнень і потреб. Вони самоорганізуються у групи, які допомагають прибирати наслідки бомбардувань, готувати їжу для ТРО, облаштовують підвали будинків під бомбосховища, безкоштовно перевозять людей містом і за його межами, опікуються самотніми людьми похилого віку, покинутими (загубленими) домашніми тваринами тощо [8, с. 124; 10; 22]. Люди, які залишилися вдома, доглядають за тваринами і рослинами сусідів, які поїхали. При цьому, рівень довіри проявляє себе у раніше небачених практиках. Наприклад, люди, які маже не спілкувалися раніше, залишають один одному ключі від свої помешкань.

Набувають значного розширення волонтерські мережі та масштаби їх діяльності [12, с. 7; 21, с. 170]. Ті з них, які сформувалися ще на початку російсько-української війни у 2014 р., та вже тоді допомагали військовим, ветеранам, переселенцям з Криму та Донбасу, на момент початку повномасштабного вторгнення Росії вже мали контакти, знали, як діяти, дуже швидко зорієнтувалися, що і як їм робити. До їх діяльності доєднуються люди, які втратили роботу, бізнесмени, чий бізнес не здатен працювати під час війни, і просто небайдужі громадяни, яких активували воєнні події і умови, які мають час, бажання і сили на таку діяльність.

Дещо доповнюючи згадувану вище Ю. Біденко, виділимо наступні вектори громадянської активності, характерні саме для воєнного часу: матеріальна та інша підтримка Збройних сил України і Сил територіальної оборони; гуманітарна підтримка населення на найбільш вражених агресором територіях; забезпечення евакуації і влаштування евакуйованих на нових місцях; благодійність, донати, фінансова підтримка різноманітних ініціатив у боротьбі з ворогом та на користь перемоги; усунення наслідків бомбардувань; документування злочинів агресора; журналістський супровід війни і журналістські розслідування; протидія інформаційному впливу з боку агресора (участь у загонах, так званої «кібер-армії» тощо); інформування Служби безпеки України про розташування ворога і об'єктів ворожої техніки, про випадки колабораціонізму тощо [10; 22].

Важливо зауважити, що практики громадянського згуртування і громадянської активності мають місце не тільки серед тих українців, які залишилися в Україні, але й серед тих, які вимушені були виїхати закордон. Вони також самоорганізуються та/або приєднуються у існуючі волонтерські рухи, організації, об'єднання, групи в соціальних мережах і месенджерах для допомоги Україні та українцям, а також створюють нові.

Аналіз соціальних мережах (Facebook, Telegram) українських біженців, проведений ГО «Інститут молоді» 5–17 квітня 2022 року, виявив яким чином українці, перебуваючи за кордоном (Польща, Литва, Чехія, Словенія, Франція, Німеччина, Італія), долучаються до допомоги Україні [10]:

- інформування про події в Україні, героїчні вчинки українських воїнів;
- просування ініціативи публікування на сайтах тільки українською мовою;
- повідомлення про громадські заходи, акцій на підтримку України («Мирна хода» тощо), залучення до таких акцій учасників Інтернет-груп;
- створення українських спільнот для спілкування та допомоги українцям;
- організація та проведення флешмобів на підтримку України, які надалі перетворюються на потужні фандрайзингові арт-проекти (флешмоб «Мотанка Свободи» у Франції та ін.);
- створення, розповсюдження та підписання петицій, зокрема щодо заборони у країнах ЄС російських мітингів або інших подібних заходів, російської воєнної символіки тощо;
- організація збору коштів на допомогу українській армії;
- виготовлення і продаж товарів з українською символікою, українських страв (вареники тощо);
- організація збору та перевезення гуманітарної допомоги до України, грошові збори на підтримку захисників України, біженців тощо;
- збір та сортування речей першої необхідності для українців, які постраждали від війни, а також для військових (спальні мішки, продукти з довгим терміном придатності, засоби гігієни, джгути та медикаменти тощо);
- супровід і поселення українських переселенців, надання допомоги у центрах для біженців, координація діяльності волонтерів, допомога з перекладом;
- проведення навчальних занять для дітей українських біженців, допомога у адаптації та інтеграції до нових умов життя.

Попри наявний сплеск громадянської активності та високу згуртованість громадянського суспільства, експерти прогнозують поступове зниження показників, зокрема, у повоєнний період, що пов'язане з банальним виснаженням українців. Відповідна тенденція спостерігається вже зараз. Попри це, наш погляд на ситуацію є більш оптимістичним, оскільки ми оцінюємо її саме крізь призму накопичення соціального капіталу. По-перше, нікуди не подінеться набута ціннісна гомогенність, єдність національної ідентичності, тотальне визнання і підтримка Європейського вектору розвитку країни. По-друге, навіть якщо активна залученість громадян до суспільних справ знизиться, отримані та встановлені зв'язки залишаться. Бо саме тому ми і говоримо про соціальний «капітал», а не, наприклад, про соціальну «мережу», чи щось подібне, адже капітал складається з раніше виробленого «продукту» і має властивість залишатися у вже накопиченому обсязі досить довгий проміжок часу.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, зауважимо, що вже на перших етапах повномасштабного вторгнення Росії в Україну, на тлі значного підвищення громадянської активності (індивідуальної, групової, організаційної),

відбулося не тільки відновлення, але й утворення численних нових зв'язків і стосунків між громадянами та їх об'єднаннями. Ці зв'язки є «новими» не тільки тому, що об'єднали нових людей (раніше не залучених до громадянської активності), але й тому, що набули нових форм реалізації. Утворені зв'язки надали потужного імпульсу процесу соціальної капіталізації, значного посилення соціального капіталу як окремих індивідів і груп, так і всього українського суспільства. Цей капітал не є соціальною і громадянською активністю як такою, він містить ресурси і потенціал такої активності. Навіть якщо активні дії громадян та їх об'єднань в певні періоди часу будуть знижуватися, у разі виникнення необхідності (загострення старих або виникнення нових соціальних проблем тощо), накопичений соціальний капітал завжди буде слугувати надійною основою для швидкого та ефективного згуртування і соціальної консолідації громад і суспільства в цілому.

Список використаної літератури

1. Барабаш В., Глібова Л. Формування громадянської активності студентів у процесі викладання соціально-гуманітарних дисциплін. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2018. № 5. С. 19–36.
2. Гірман О. Соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4(35). С. 62–69.
3. Гончаров О., Тукан В. Соціальний капітал в контексті ефективного державного управління. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Економіка*. 2017. Вип. 17. С. 25–32.
4. Грицаєнко М. І. Місце соціального капіталу у формуванні та об'єднанні територіальних громад. *Бізнес Інформ*. 2017. № 8. С. 116–123.
5. Громадські організації та активісти під час війни: стан та перспективи. Результати опитування громадських активістів з 04.04.2022 по 07.04.2022 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dkriv> (Дата звернення: 19.10.2022).
6. Губа М. І. Соціальний капітал як чинник розвитку громад. *Таврійський науковий вісник. Серія : Публічне управління та адміністрування*. 2021. № 1. С. 15–19. DOI: <https://doi.org/10.32851/tnv-pub.2021.1.3>
7. Демків О. Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 4. С. 3–21.
8. Демчук В. Дайджест опитувань U-Report: I квартал 2022 р. (нац. кіно, цифрові професії, молодь в умовах війни: безпека та волонтерство, фінансова допомога). *Український соціум*. 2022. № 1. С. 123–134.
9. Динаміка рівня довіри соціальним інститутам і органам влади наприкінці 2016 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/20.pdf> (Дата звернення: 29.05.2023).
10. Досвід волонтерських рухів, способів об'єднання, підтримки та напрямів допомоги, довкола яких об'єднуються українці за кордоном [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dlszs> (Дата звернення: 29.05.2023).
11. Єлісєєва Л. Методологічні підходи до аналізу соціального капіталу як економічного інституту на мікро-, макrorівнях та економічних наслідків

синергії кооперативної взаємодії. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2022. № 2, 26 (Jun. 2021). С. 24–33. DOI: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2021-02-24-33>.

12. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті антитерористичної операції в Україні: політологічний вимір : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2016. 19 с.

13. Індекс сталості організацій громадянського суспільства CSOSI – 2017–2021 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dkrtq> (Дата звернення: 29.05.2023).

14. Костенок І. Громадянська активність на місцях як один з індикаторів інтенсивності муніципальних процесів: український вимір [Електронний ресурс]. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2012. №10. Режим доступу: <http://surl.li/hlgav> (Дата звернення: 29.05.2023).

15. Краєвська О. Г. Самоорганізація населення в контексті розвитку соціального капіталу України. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4(42). С. 143–159.

16. Нечітайло І. С., Борюшкіна О. В. Роль самоорганізації у процесі формування громадянського суспільства. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики* : збірник наукових праць. 2021. № 92. С. 95–102. DOI: <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.9>

17. Равчев О. М. Громадська активність особистості як особлива форма суспільної взаємодії. *Наукові часописи Університету. Серія 12 : Психологічні науки*. 2015. Вип. 2(47). Режим доступу: <http://surl.li/hlgcb> (Дата звернення: 29.05.2023).

18. Руда Т. В. Соціальний капітал як елемент забезпечення національної безпеки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/bddvu> (Дата звернення: 29.05.2023).

19. Серета Ю. В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4(47). С. 81–97.

20. Серета Ю. Український парадокс: сильне громадянське суспільство – слабкий вплив на владу. Як змінити ситуацію? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dkrjv> (Дата звернення: 29.05.2023).

21. Сидоренко С. В. Волонтерство як суб'єкт глобально-мережевого громадянського суспільства в контексті сучасних соціополітичних трансформацій. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. Вип. 61. С. 167–174.

22. Скажи їм дякую: 10 благодійних організацій, які наближають нас до перемоги [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dksux> (Дата звернення: 29.05.2023).

23. Соціологічна група Рейтинг. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/fajle> (Дата звернення: 29.05.2023).

24. Соціологічна група Рейтинг. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dkrki> (Дата звернення: 29.05.2023).

25. Українці високо оцінюють ефективність дій влади від початку війни. Результати опитування дослідницької компанії Gradus Research [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/dkrlc> (Дата звернення: 29.05.2023).

26. Putnam R.D. The Prosperous Community, Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 1993. Vol. 4. № 13. Pp. 35–42.

Nechitailo I. S., Boriushkina O. V. Increase of civic activity and social capitalization: justification of the interdependence (on the example of Ukrainian society in the conditions of a Russia's full-scale invasion)

The article is devoted to consideration of the trends that became actualized in Ukrainian civil society with the beginning of the full-scale invasion of Russia, and testify to certain shifts in the process of social capitalization (the transformation of existing social ties into social capital). The purpose of the article is to theoretically understand and substantiate the interdependence of the civic activity strengthening and social capitalization, using the example of Ukrainian society in the conditions of a full-scale war between Russia and Ukraine. The authors note the expediency of using the term "social capitalization", which emphasizes the non-constancy of social capital, its forms and state, and focuses attention on the importance, in fact, of the process of social capital accumulation. As an empirical base, the results of research conducted at the first stages of Ukraine's stay in full-scale war conditions by Ukrainian analytical centers and organizations (Sociological group "Rating", "Gradus Research", etc.) are used. Based on these data, a high level of unity of Ukrainians and trust in state institutions, consolidation at the level of ideas, values, national identity, and at the same time also at the level of social actions, which leads to the development of civic activity, is proven. It is concluded that against the background of a significant increase in civic activity, the formation of numerous connections between citizens and their associations is taking place. According to the authors, these connections give a powerful impetus to the process of social capitalization. It is noted that even if the active actions of citizens and their associations will decrease in certain periods of time, in the event of new problems, the accumulated social capital will always serve as a reliable basis for the rapid cohesion and social consolidation of communities and society as a whole.

Key words: *civil society, civic activity, social capital, social capitalization, Russian-Ukrainian war.*

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.7>

Ф. С. ХРУСТАЛЬОВ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

М. С. ХРУСТАЛЬОВА

кандидат політичних наук,
психотерапевт

СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ЖІНОК В УМОВАХ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу результатів соціологічного дослідження такому аспекту становища жінок в Україні, як пошук роботи. Дослідження здійснене для організації більш ефективної соціальної допомоги жінкам з працевлаштуванням під час війни шляхом виявлення умов та перешкод у працевлаштуванні жінок, особливостей поведінки та потреби жінок щодо пошуку роботи. В данному моніторинговому дослідженні виокремлено 4 групи проблем: соціально-демографічні особливості жінок, що звернулись по допомогу до Фонду «Єдність за майбутнє» в умовах благодійних проектів; соціально-демографічні особливості працевлаштованих жінок та тих, хто не має роботи; перешкоди для пошуку роботи; особливості поведінки та потреби жінок щодо пошуку роботи.

Виходячи з матеріалів дослідження надано пропозиції щодо напрямків соціальної допомоги жінкам, що намагаються долати життєві труднощі і шукають роботу. Зазначено, що необхідні програми грошової допомоги для працюючих жінок, заробітна платня яких замала для задоволення навіть базових потреб сім'ї. Наголошено на важливості того, щоб жінки зберегли свою соціальну інтеграцію, життєву активність. Грошова допомога необхідна їм для подолання найважчих викликів. Частка жінок, що не працюють, не мають достатньої життєвої енергії для праці і очікують завершення війни. Для такої категорії жінок потрібні програми ресоціалізації, які включають психологічні засоби, такі як тренінги комунікативної компетентності та профілактики стресу. Слід також матеріально допомагати працездатним жінкам у вигляді стипендії для професійної підготовки та перепідготовки на навчальних курсах. Необхідні програми допомоги жінкам у пошуку онлайн роботи, роботи з гнучким графіком або ініціативи по створенню умов для догляду за дітьми на робочих місцях.

Підкреслено, що допомога жінкам – це державна справа, яка може забезпечити відтворення життєздатності населення, яке зазнає руйнування під час війни.

***Ключові слова:** війна в Україні, соціальне становище жінок, працевлаштування жінок, соціальна допомога, соціологічне дослідження.*

Постановка проблеми. На початок дослідження з начала повномасштабної війни в Україні пройшло більше року. Ситуація високої інтенсивності стресового впливу на жінок набула рис довготривалої, тобто дистресу. Важливо зрозуміти, яким чином проходить соціальна адаптація, що потребують жінки, які звертаються на допомогу. Життєві завдання жінок набули певної специфіки, яка потребує окремого соціального дослідження.

Для сучасної української жінки притаманно не тільки самореалізація в сім'ї, а й у житті суспільства. Тобто робота, саморозвиток є умовою адаптації сучасної жінки. В умовах війни багато жінок втратили роботу та в загалі можливості роботи за межами дому, діти на удаленному навчанні, дитсадки не працюють, кількість робочих місць значно скоротилась. Для організації більш ефективної соціальної допомоги жінкам з працевлаштуванням підчас війни доцільно провести соціологічне дослідження, яке ставило б на меті виявлення умов та перешкод у працевлаштуванні жінок, особливості поведінки та потреби жінок щодо пошуку роботи.

Мета статті – проаналізувати результати соціологічного дослідження щодо проблем працевлаштуванні жінок під час війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідність досліджень проблем жінок під час війни визначають сучасні українські науковці в колективній монографії Інституту соціології НАН України «Українське суспільство в умовах війни. 2022» [1]. Соціальні проблеми жінок під час війни обговорюють також науковці Національного інституту стратегічних досліджень [2], аналітики дослідницької групи Cedos [3] фахівці дослідницької агенції Info Sapiens [4]. Цю проблему обговорюють в структурах громадянського суспільства. Наприклад, «Українська асоціація соціального розвитку через право» провела круглий стіл на тему: «Реалії війни в Україні: жінка і соціальні виклики» [5]. Український Жіночий Конгрес провів дослідження на тему: «Оцінка ситуації щодо становища жінок під час війни в Україні» [6], Громадська організація «Інтерньюз-Україна» провела ґрунтовне дослідження «Виклики, з якими стикаються постраждалі від війни в Україні молоді жінки» [7].

Виклад основного матеріалу. Війна призводить до руйнування основних умов повноцінної життєдіяльності людини. Жінки відчувають на себе наслідки такого руйнування і несуть тягар порушеного життя фізично і морально.

Наслідки тяжких випробувань позначаються на психіці та фізичному стані жінок, що потребує належної адаптації. Для здійснення адаптації необхідна активна соціальна допомога жінкам. Для організації такої допомоги слід мати всебічну інформацію щодо реального становища жінок і реакції на це становища самих жінок, яку забезпечує відповідне дослідження.

В данному моніторинговому дослідженні виокремлено 4 групи проблем: соціально-демографічні особливості жінок, що звернулись

по допомогу до Фонду «Єдність за майбутнє» в умовах благодійних проєктів; соціально-демографічні особливості працевлаштованих жінок та тих, хто не має роботи; перешкоди для пошуку роботи; особливості поведінки та потреби жінок щодо пошуку роботи

На основі соціального моніторингу було визначено напрямки допомоги українським жінкам Запорізької, Харківської та Донецької області в умовах повномасштабної війни в Україні

Був задіяний наступний інструментарій дослідження. Частково-структуроване онлайн інтерв'ювання в вигляді анкетування. Були використані закриті, частково закриті та відкриті питання. Закриті питання з одною чи декількома альтернативами. Для статистичної обробки результатів використано одномірний, двомірний та тримірний аналіз, було застосовано критерій хі-квадрат та критерій порівняння пропорцій розподілів, значущість визначалась на рівні $p \leq 0.05$. Відповіді на відкриті питання оброблялися за допомогою контент-аналізу, класифікацією відповідей.

Дослідження проводилося наприкінці травня 2023 р. серед жінок, мешканок Запорізької, Харківської та Донецької областей, які звернулись по грошову допомогу до благодійного фонду. Було застосовано метод онлайн анкетування. Після попереднього відбору для дослідження було обрано 1344 анкети.

Соціально-демографічні особливості жінок, які звертаються по допомогу наступні. Жінки, які звернулись по допомогу до благодійного Фонду он-лайн загалом освічені: 54% мають вищу освіту різного рівня: 26.8% мають повну вищу освіту (це найбільша група у виборці), ще 20.1% неповну вищу, 7.1% бакалаври; 31.2% повну середню освіту (18.5% – середньо-технічну, 12.7% – повну середню).

Загалом можна припустити, що допомога, за якою можна звертатися он-лайн більше доступна для освічених жінок.

За типом зайнятості (в даний час або до звільнення) серед осіб, що звернулись за допомогою кваліфікованих робітників (14.7%), жінок у декретній відпустці (11.5%), спеціалістів гуманітарної сфери (10.6%).

Значна частина жінок, що звернулася по допомогу мають чоловіків (57%), але ще 43% розлучені, самотні або вдови.

Серед жінок, які звернулись по допомогу 54.2% внутрішньо переміщені особи, ще 37.7% місцеві та 8.1% ті хто повернулись до дому.

Виявлені наступні особливості зайнятості жінок, які звертаються по допомогу.

Серед жінок, що звернулись по допомогу працевлаштованих жінок значною мірою більше ніж непрацевлаштованих (22.6% та 77.4% відповідно).

Серед непрацевлаштованих жінок 30.7% зараз не планують працевлаштування, 69.3% – планують. Із відкритих відповідей зрозуміло, що причини, з яких жінки не планують працевлаштування – це декретна відпустка, поганий стан психологічного або фізичного здоров'я,

необхідність турбуватися про дітей, які залишаються вдома, тому що не працює значна кількість дитячих садків, а школи на дистанційному навчанні, часті повітряні тривоги (діти та їх матері не ризикують покидати один одного), поблизу роботи немає, а далеко їхати, нема транспорту, або грошей на транспорт.

Війна призвела до часткового руйнування ринку труда, значних змін у його структурі. Зменшилися потреби у працівниках в одних сферах та підвишилися в інших. Серед жінок, що планують працювати 15.4% втратили свою роботу у зв'язку із закриттям підприємств, ще 11.4% із припиненням роботи підприємств, скорочено – 4.9%, призупинено дію трудового договору – 8.6%.

66.9% жінок, що шукають роботу, втратили попередню у зв'язку із війною, тобто, не працюють більше року. Втрата роботи на тривалий термін (півроку та більше) має значні наслідки для людини, з'являються соціальні страхи, частково втрачаються робочі навички, а в деяких сферах змінюється зміст та умови труда.

Для успішного працевлаштування жінок потрібні програми перекваліфікації та підвищення кваліфікації, адаптації к новим умовам труда, з урахуванням актуального психологічного стану жінок (прагнення до ізоляції, тривожність, депресивність, зниження самооцінки та інше).

Серед жінок які планують працювати 23.7% відчують брак навичок та освіти для працевлаштування. Отримання освіти в новій сфері, або підвищення рівня у тій що є – не тільки підвищить конкурентоспроможність жінок на ринку праці, а й сприятиме їх психологічному та соціальному відновленню.

Із відповідей на відкриті питання виявляється, що жінкам не вистачає вищої освіти, знань у IT-сфері, іноземних мов, комунікативних навичок. Ще частка жінок зорієнтувалась на сферу послуг.

27% жінок, що прагнуть працевлаштування, відчували на собі різні види дискримінації під час пошуку роботи. Найпоширена дискримінація за віком, її відчули 54.7% жінок, також є дискримінація за статусом ВПО (34%) та ще 8.2% за регіоном походження. 5% жінок, з тих хто відчув на собі дискримінацію під час пошуку роботи назвали дискримінацію за статтю. Серед інших видів дискримінації жінки визначили наявність неповнолітніх дітей. Роботодавці неохоче беруть на роботу жінок, посилаючись на можливість лікарняних.

Через випадки насильства жінки втрачають впевненість у своїх силах, ізолюються та припиняють пошук роботи. 36% жінок в процесі пошуку роботи зіткнулися із гендерно-зумовленим насильством, найпоширене психологічне насильство (його відчули 42.9% жінок), на другому місці – економічне (33%), ще 8.5% з тих хто зазнали насильства при працевлаштуванні, зазначили фізичне, 2.4% – сексуальне.

Існує протиріччя між необхідністю розширення соціальних зв'язків для успішного працевлаштування та прагненням до ізоляції,

викликаного дістресом війни. Можливим виходом вирішення цього протиріччя буде створення гомогенних за проблематикою, досвідом груп взаємопідтримки.

42.2% жінок що планують працевлаштування, відчувають брак соціальних контактів, але тільки 55.3% з них шукали можливості розширення соціальних контактів. Нажаль довге перебування у стресовій ситуації призводить до самоізоляції, хоча цілішим є спілкування.

Необхідні програми допомоги жінкам у пошуку онлайн роботи, роботи з гнучким графіком або ініціативи по створенню умов для догляду за дітьми на робочих місцях (дитячі кімнати, вихователі, вчителя). 62.8% жінок, що планують трудовлаштування мають сімейні обов'язки, частіше за все це догляд за дітьми шкільного віку (55.4%) та дошкільного віку (50.5%). Також жінки доглядають літніх людей (11.9%), осіб з інвалідністю (11.1%) та маломобільних людей, що потребують допомоги (6.5%). Жінки не можуть надовго покинути домівки, бо «потрібно доглядати за дитиною», «нема з ким залишити дитину». У відкритих відповідях жінки описують характер цих обов'язків наступним чином: «Мені немає з ким зараз залишити дітей. А самих я їх не залишу, бо війна»; «З дітьми, коли молодшому рік, онлайн навчання у школі (старшому 10 років), садочок не працює (донечці 4рочки), а дивитись за ними крім мене нікому (не допомагають як багатьом бабусі, тітки...) роботу ніяку не знайдеш. Дітей без нагляду не залишиш», «Так як є діти, то потрібно прийти додому хоча до 17.00, а в нашому місті якщо працюєш, то аж до 19.00».

Українські жінки, що звертаються за допомогою, не зважаючи на те що виснажені стресом війни, вирішують великий обсяг завдань. Це свідчить про дійсно напружене активне життя, відповідальну та активну життєву позицію далеко від утриманської. Під час війни не працює більшість дитячих садків, школи на онлайн навчання, діти частіше хворіють із-за стресу та напруги, перенесених обстрілів, повітряних тривог, втрати стабільного життя. Жінки, щоб виконувати свої материнські обов'язки (забезпечувати безпеку, освіту, виховання, догляд) або нагляд за членами родини, що потребують допомоги вимушені більше часу знаходитись вдома, або всюди брати своїх дітей. Це значним чином впливає, як на можливість працювати за межами дому, так й на пошук роботи. Самі жінки так описують цей вплив : «Дітей страшно залишати одними далеко від проживання в період тривоги»; «Не можу знайти відповідний графік роботи у зв'язку з садочком та заняттями старшої дочки, плюс хвороби дітей постійно вибивають із графіка та роботи»; «Важко планувати співбесіди, бо немає на кого залишити дитину». Вражає рівень батьківської відповідальності та самовідданості українських жінок: «Багато роботодавців не хочуть брати мене на роботу через те, що маю дитину, не дивлячись на те що дитині 12 років. Донька після пережитих обстрілів боїться залишатись в квартирі сама, коли я йду на роботу. У доньки онлайн навчання

і без моєї допомоги, вона сама не вивчить матеріал і не опанує шкільну програму на гарному рівні. Для того щоб допомагати доньці з навчанням треба час, якого буде не вистачати, якщо я буду працювати і моя дитина не отримає потрібного рівня знань».

Майже половина респонденток (49.3%), що планують працевлаштування, зверталися до центрів зайнятості. Половина респонденток до центрів зайнятості не звертались. Серед причин, з яких не звертаються до центрів зайнятості, самі жінки позначають: відсутність центрів зайнятості на доступній відстані, труднощі при реєстрації через ДІО, статус з яким не реєструють у центрі зайнятості (декретна відпустка, не розірвана з попереднім роботодавцем трудова угода, статус приватного підприємця, неофіційне попереднє працевлаштування), брак потрібних документів (відсутність трудової книжки, атестату, диплому на руках), недовіра до центрів зайнятості – «Не бачу допомоги від цієї організації. В мене багато друзів так і не знайшли роботу хоча були зареєстровані у центрі зайнятості»; «Не впевнена що знайдуть для мене таку роботу»; «Не вірю, що можуть мені допомогти, бо немає робочих місць»; «Я працівник в дошкільній галузі, а дитсадки не працюють».

За допомогою до будь-яких служб з питань працевлаштування, кар'єрного консультування зверталось всього 13.9%, 30% з них 1 раз, 28% – 2 рази, 16% – 3 рази, ще 20% зверталися 4 рази та більше.

Більшість жінок мають досвід самостійного пошуку роботи (91%), а 27.6% планували розпочати свій бізнес.

Для узагальнення відповідей на питання, які стосуються працевлаштування жінок, додатково було проведено факторний аналіз. Було визначено три основні фактори, Головна компонента першого фактору: «Чи відчуваєте ви, що брак соціальних контактів (знайомств, зв'язків) заважає вам шукати роботу?» (навантаження = 0.686), Умовна назва – «Брак соціальних зв'язків». Тобто основним фактором успіху на ринку праці – є гарна соціальна інтеграція, вміння спілкуватися. Головна компонента другого фактору – «Чи зверталися Ви до центру зайнятості?» (0.750), Умовна назва – «Пошук допомоги». Тобто, для пошуку роботи, також важливо вміння, спроможність, звертатися за допомогою до соціальних інститутів. Головна компонента третього фактору – «Чи є у вас сімейні обов'язки, як, наприклад, маленькі діти чи лежачі хворі, що створює труднощі у пошуку бажаної роботи?» (0.698), наступний: «Чи планували розпочати свій бізнес?» (0.621), Можна припустити, що цей фактор визначає підвищену відповідальність, прагнення спиратись на власні сили. Умовна назва – «Самостійність».

Зважаючи на результати факторного аналізу можна визначити три складові підтримки жінок у пошуку роботи:

– розвиток мережі їх соціальних контактів та комунікативної компетентності;

– підвищення рівня доступності послуг служб з питань працевлаштування та кар'єрного консультування;

– часткове розвантаження з питань догляду за дітьми.

Можна констатувати слабку обізнаність жінок про програми та ініціативи спеціально спрямовані на безробітних в Україні, з 590 респонденток лише 91 надала змістовні відповіді. Частіше всього згадували про Державні центри зайнятості.

Потрібні програми ресоціалізації жінок. Важливим завданням є «витягнути» жінок із стану очікування, наприклад, надавати працездатним жінкам матеріальну допомогу у вигляді стипендії за відвідування професійних навчальних курсів, до програми яких обов'язково будуть входити заняття з підвищення комунікативної компетентності та профілактики стресу, на час занять для дітей організувати анімацію. Частка жінок, що не працюють, встановили своє життя на паузу в очікуванні завершення війни, не мають психічних ресурсів освоювати життя в актуальних умовах. Час розколовся на до та після, та майже зовсім зник. Життя «до» відчувається як більш реальне, ніж те що «після». Такий стан є наслідком перенесеної травмуючої події. Для переробки досвіду такої важкої події потрібно багато ресурсів (соціальних, фізичних та психічних, відчуття безпеки та стабільності). Всі ці ресурси розташовані у світі, за межами помешкання, з якого страшно виходити. Серед відповідей на питання «Які заходи чи підтримка Вам би допомогли подолати перешкоди щодо пошуку роботи?» найчастішими були з категорії «Щоб закінчилась війна» («Закінчення війни в країні – тоді і робочі місця знову з'являться, та буде відновлення роботи підприємств, повернутися на своє робоче місце»; «Повернути минуле, працювати, жити в своєму будинку та не бути залежною»; «Скоріше повернутися до дому, хоча він зовсім зруйнований»).

Висновки. Виходячи з матеріалів дослідження можна сформулювати пропозиції щодо напрямків соціальної допомоги жінкам, що намагаються долати життєві труднощі і шукають роботу. Тож, необхідні програми грошової допомоги для працюючих жінок, заробітна платня яких замала для задоволення навіть базових потреб сім'ї. Важливо щоб ці жінки зберегли свою соціальну інтеграцію, життєву активність. Грошова допомога необхідна їм для подолання найважчих викликів. Частка жінок, що не працюють, не мають достатньої життєвої енергії для праці і очікують завершення війни. Для такої категорії жінок потрібні програми ресоціалізації, які включають психологічні засоби, такі як тренінги комунікативної компетентності та профілактики стресу. Слід також матеріально допомагати працездатним жінкам у вигляді стипендії для професійної підготовки та перепідготовки на навчальних курсах. Необхідні програми допомоги жінкам у пошуку онлайн роботи, роботи з гнучким графіком або ініціативи по створенню умов для догляду за дітьми на робочих місцях.

Допомога жінкам – це державна справа, яка може забезпечити відтворення життєздатності населення, яке зазнає руйнування підчас війни.

Список використаної літератури

1. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. С. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
2. Гендерні диспропорції в Україні під час війни. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderni-dysproportsiyi-v-ukrayini-pid-chas-viyny>
3. Хассай Єлизавета Вплив війни на можливості жінок: результати дослідження. URL: <https://cedos.org.ua/vplyv-viyny-na-mozhlyvosti-zhinok/>
4. Реалії війни в Україні: жінка і соціальні виклики. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3726137-realii-vijni-v-ukraini-zinka-i-socialni-vikliki.html>
5. Марценюк Тамара. Не хочуть бути жертвами: як війна змінює українських жінок і ставлення до них в Україні та світі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/feminizm-hender-viyna-ukrayinski-zhinky-bizhenky/32221558.html>
6. Оцінка ситуації щодо становища жінок під час війни в Україні. URL: <https://womenua.today/news/otsinka-sytuatsiyi-shhodo-stanovyshha-zhinok-pid-chas-viyny-v-ukra>
7. Виклики, з якими стикаються постраждалі від війни в Україні молоді жінки URL: <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-07/vikliki%2c%20z%20yakimi%20stykayutsya%20postrazhdali%20vid%20viyni%20v%20ukraini%20molodi%20zhinki%20.pdf>

Khrustalov F. S., Khrustalova M. S. Social and psychological problems of employment of women in the conditions of war

The article is devoted to the analysis of the results of sociological research on such an aspect of the situation of women in Ukraine as job searching. The study was carried out to organize more effective social assistance to women with employment during the war by identifying conditions and obstacles in women's employment, behavioral characteristics, and women's needs for job searching. In this monitoring study, four groups of problems are singled out: socio-demographic characteristics of women who applied for help to the "Unity for the Future" Fund in terms of charity projects; socio-demographic characteristics of employed women and those who do not have a job; obstacles to finding a job; behavioral characteristics and needs of women regarding job searching. Based on the materials of the study, proposals were made regarding directions of social assistance to women who are trying to overcome life's difficulties and are looking for a job. It is noted that cash assistance programs are needed for working women whose wages are insufficient to meet even the basic needs of the family. The importance of women maintaining their social integration and vital activity is emphasized. Financial assistance is necessary for them to overcome the most difficult challenges. The share of women who do not work does not have enough vital energy for work and is waiting for the end of the war. For this category of women, resocialization programs are needed, which include psychological tools, such as communication competence and stress prevention training. Financial assistance should also be given to able-bodied women in the form of scholarships for professional training and retraining at educational courses. Programs are needed to help women find online jobs, work with flexible hours, or initiatives to create conditions for childcare in the workplace. It is emphasized that

helping women is a state matter that can ensure the reproduction of the vitality of the population that is destroyed during the war.

Key words: *war in Ukraine, social status of women, employment of women, social assistance, sociological research.*

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 99

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 29.09.2023 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 5,81. Наклад 300. Замовлення № 1023/624.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.